

ПРИИМАК В. В.

**ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА
МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ
І СЕРЕДНЬОЇ ВОРСКИ VIII —
ПОЧ. IX СТ.**

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

ПРИИМАК В. В.

ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА
МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ
І СЕРЕДНЬОЇ ВОРСКЛИ VIII—
ПОЧ. IX СТ.

СУМИ — 1994

Приймак Р. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII—поч. IX ст.—Суми, 1994.—75 с.

Наукове видання.

У праці висвітлюються походження, хронологія, історична доля пам'яток VIII—поч. IX ст. межиріччя середніх течій Десни і Ворскли, розглядається територіальна структура регіону, її соціальний зміст, публікуються дані про волинцевські пам'ятки регіону.

Для науковців, учителів, студентів, краєзнавців.

Рецензент—канд. іст. наук А. Л. Казаков.

ISBN 5-7707-6155-5

Вітупільська райдрукарня, 1994 р. Зам. № 358 т. 300

ВСТУП

Питома вага археологічних даних у соціально-політичних, соціально-економічних, етнокультурних, демографічних реконструкціях суспільств минулого, зокрема слов'янського напередодні утворення Давньоруської держави, неухильно зростає. Це зумовлено як розширенням джерельної бази за рахунок накопичення матеріалів досліджень, так і істотним збагаченням методичних прийомів, частина яких походить з арсеналів інших наук. За цих умов достовірність і повнота джерельної бази набуває вирішального значення, адже невірні вихідні дані в ході обробки матеріалів спричиняють спотворені висновки. Не випадково у багатьох працях підкреслюється важливість створення детальних археологічних карт, за умови поєднання з стаціонарною дослідженнями пам'ятками¹, адже вони є одними з підвалин, на котрі спираються реконструкції (рис. 1), повноцінність котрих зростатиме в майбутньому за рахунок ширшого залучення матеріалів різних галузей знань. В цьому відношенні межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли є найбільш придатним на Лівобережжі Дніпра для такого роду досліджень регіоном, звідси походить основна маса відомих волинцевських пам'яток, на багатьох з них проводилися більші чи менші за масштабами стаціонарні роботи (рис. 2).

Виходячи з цього, в даній праці ставляться завдання створення більш-менш надійної бази для реконструкцій, чому присвячений розділ 3, а також реконструкція соціально-економічних і соціально-політичних процесів у регіоні, спираючись на накопичений сучасною наукою багаж знань. В останні роки цій проблемі відводилась велика увага, наслідком чого стала поява узагальнюючих праць², не рахуючи чисельних розробок з різних аспектів соціально-економічних і соціально-політичних процесів перехідного від первісного до ранньокласового суспільства. Узгодженню сучасних знань з даного кола питань із наявним археологічним матеріалом присвячений розділ 2 і частково 1.

Для давнини була характерною ієрархічна організація суспільства за родовими, обциніними, племінними ознаками³. Саме тому, а також враховуючи наявні суперечності в оцінці волинцевських пам'яток, розділ 1 присвячено їх етнокультурній характеристиці та розгляду необхідних для її обґрунтування питань.

Беручи до уваги складний стан теоретичного осмислення термінів

«тип» і «культура»⁴, які застосовуються по відношенню до волинцевських пам'яток⁵, а також суперечливу їх інтерпретацію фахівцями з історії Дніпровського Лівобережжя, це питання в даній праці не розглядається. Разом з тим, критерії виділення волинцевських пам'яток практично не викликають суперечностей серед дослідників, що дозволяє використовувати цей термін на сьогоднішньому етапі їх вивчення. До речі, така невизначеність термінології характерна не лише для них, вона відображає складності визначення пам'яток перехідного періоду, що відоме і в ситуації з іншими слов'янськими старожитностями⁶.

В цілому пророблений аналіз підтверджує основну ідею концепції Д. Т. Березовця, О. В. Сухобокова, С. П. Юренка про більш ранній характер волинцевських пам'яток у порівнянні з роменськими і їх генетичний зв'язок. При цьому слід підкреслити важливість повної публікації комплексу, що була започаткована І. І. Ляпушкіним, але не знайшла продовження.

Дана праця побудована на матеріалах розкопок і розвідок автора, починаючи з 1984 року, а також розвідок, що проводилися А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським за участю автора для Зводу пам'яток історії та культури на території Сумської обл. Щиро вдячний їм, а також Г. М. Некрасовій, О. В. Пархоменко за надані для публікації матеріали, практичну допомогу, консультації, поради, вдові Д. Т. Березовцю — В. Я. Березовцю за можливість скористатися бібліотекою і деякими матеріалами особистого архіву дослідника, які вона передала до Сумського краєзнавчого музею. Ця праця не могла бути створена без багаторічного співробітництва з моїми учителями — О. В. Сухобоковим і С. П. Юренком, чия підтримка було відчутно на протязі майже 20 років, за що щиро їм вдячний. Протягом 1977—1985 рр. значну частину свого часу і сил віддавала вивченню археологічних пам'яток Сумщини і Полтавщини В. А. Парня (1957—1985), чие життя трагічно обірвалося. Вона доклала великих зусиль для відновлення досліджень Битицького городища, Зеленогайського комплексу, за що маємо завдячувати не лише ми, а й майбутнє покоління археологів. Моя подяка випускникам і студентам Полтавського і Сумського педінститутів О. В. Богодушко, Л. В. Висоцькій, С. О. Джуню, В. М. Мельник, С. Є. Ніконовій, І. І. Тищенко, С. М. Шестерніній, В. М. Кириєнко, Т. Ю. Герман, Д. С. Сапожникову, О. М. Макаренкові, керівникові археологічної секції Сумського палацу дітей та юнацтва Г. В. Радько, її вихованцям О. Волкогону, В. Муковоз, А. Потоцькому за їх добросовісну працю по дослідженню пам'яток, про які йде мова в цій праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. — М.: Наука, 1987. — С. 20.
2. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город — К.: Наукова думка, 1989. — С. 191—192.
3. Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы (тезисы докладов научной конференции) — Воронеж, 1990. — 58 с.
4. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубищенской культуры и его социально-экономические и идеологические причины. Препринт. — Киев, 1990. — С. 27—28.
5. Тимонук Б. А. Восточнославянская община VI—X вв. — М.: Наука, 1990. — С. 7.
6. Юнко А. А. Московская земля IX—XIV вв. — М.: Наука, 1991. — С. 5—10.
7. Томашевский А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка — 1. Препринт. — Киев, 1992. — С. 2.
8. История первобытного общества. Эпоха классового общества. — М.: Наука, 1988. — 564 с.
9. Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) — К.: Наукова думка, 1990. — С. 208—209.
10. 4. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 53—61, 95—96, 106.
11. 5. Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1983. — С. 1—2.
12. Шенцова О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье / памятники конца VII—первой половины VIII в. | Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1987. — С. 1, 3, 10, 13.
13. Сухобоков О. В. Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I—початку II тис. н. е. Автореф. дис. ... доктора наук. — К., 1993. — С. 24.
14. 6. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры — М., 1991. — С. 8—11.

I

Масив волинцевських пам'яток у басейнах р. Сейм та Псел, як показують дослідження останніх років, становить їх основну частину. Їх вивчення було розпочате вже у повоєнні роки Д. Т. Березовцем та І. І. Ляпушкіним. До цього випадкові знахідки в кращому разі фіксувалися, як наприклад, Н. П. Сосновським на Битицькому городищі, південний край якого руйнувався кар'єром для видобування крейди і мергелю¹ і публікувалися, як наприклад, скарб з с. Фотовиж².

На протязі багатьох років тривала дискусія Д. Т. Березовця³ й І. І. Ляпушкіна⁴ стосовно хронології, походження, історичної долі, місця в слов'янському етногенезі волинцевських пам'яток. Фактично ця дискусія не завершена і по сьогодні. Як показали роботи О. В. Сухобокова і С. П. Юренка на поселенні в урочищі Стан біля с. Волинцеве і городищі біля с. Битиця, між обома пам'ятками існують певні відмінності, котрі в невеличкій мірі й спричинили різні оцінки Д. Т. Березовцем та І. І. Ляпушкіним цієї культурно-хронологічної групи пам'яток. Слід мати на увазі, що в розробці питань історії Дніпровського Лівобережжя Д. Т. Березовець спирається в основному на матеріали власних та В. П. Довженка досліджень у Носейм'ї, а І. І. Ляпушкін — на матеріали Битицького, Опішнянського, Нотроїцького городищ, що також не сприяло зближенню точок зору опонентів. Погляди обох дослідників ретельно проаналізовано в працях О. В. Сухобокова, С. П. Юренка, Є. О. Горюнова і О. О. Щеглової. Українські археологи підтримали точку зору Д. Т. Березовця на волинцевські пам'ятки як культуру автохтонного населення Дніпровського Лівобережжя і підоснову рменських⁵ (хоча, як припускав Д. Т. Березовець, і не єдиною⁶), внісши певні зміни в гіпотезу останнього. На позиціях І. І. Ляпушкіна, хоча і з певними корективами на користь аргументів Д. Т. Березовця, стояв Є. О. Горюнов⁷:

З 80-х рр. інтерес до волинцевських пам'яток поживавляється, відображенням чого стала поява праць С. П. Юренка, О. В. Сухобокова, О. О. Щеглової, О. В. Григор'єва.⁸ В них переглядаються хронології, походження і ін. питання історії даної групи середньовічних старожитностей. Саме дане коло питань і є предметом аналізу, що пропонується нижче.

ХРОНОЛОГІЯ ВОЛИНЦЕВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК.

Традиційно датування волинцевських пам'яток будується на речах Харівського скарбу, однак нещодавно його датування звужено О. О. Щегловою до кінця VII—середини VIII ст. На її думку, речі типів, представлених у складі скарбу, можна співвіднести, серед інших, і з ранніми комплексами Волинцевого⁹. Однак існують дані, котрі вносять істотні корективи у висловлене дослідницею твердження. Серед них слід назвати зустрінуту у кургані біля с. Лебідки на Оці частину підвіски¹⁰, а цю знахідку навряд чи можливо віднести до кола волинцевських старожитностей, швидше всього — це пам'ятка раннероменська. Подібні підвіски знайдено також в одному з жител Битицького городища в 1990 р. (розкопки О. В. Сухобокова і С. П. Юренка)¹¹. Проти висунутої О. О. Щегловою тези також свідчать і результати проробленого О. В. Григор'євим аналізу прикрас рменської культури, серед яких дослідник побачив немало таких, чиїми прототипами були речі типу Харівського скарбу¹². Отож, логічніше припустити, що Харівський скарб датується в більш широких межах, ніж це

запропоновано О. О. Щегловою. Напевно, речі типу Харівського скарбу співіснували якийсь час з речами, представленими в складі фативізького скарбу. Датування останнього другою половиною VIII—IX ст.¹³ поки що не викликало заперечень фахівців. Обидва скарби походять з Подунав'я, відмінності в хронології можуть бути зумовленими неодномоментністю їх попадання на територію Дніпровського Лівобережжя.

Друга група предметів, на яких будується хронологія волинцевських пам'яток, походить з території салтівської культури. Їх аналізу присвячена спеціальна праця О. О. Щеглової¹⁴. Деяко пізніше було введено до наукового обігу скарб з городища біля с. Битиця 1984 р. В його складі найчисельнішою групою прикрас було намисто. Порівняння намиста даного комплексу з салтівськими з Дмитрівського могильника показало їх дуже велику подібність з тими, що знайдені в катакомбах I етапу функціонування могильника¹⁵. Однак в останній праці, присвяченій Дмитрівському комплексу пам'яток, С. О. Плетньова передатувала ряд катакомб, серед них і № 38, де був найбільш подібний до Битицького набір намиста, і віднесла їх до пізньої групи поховань, датованої нею другою половиною IX—першими роками X ст.¹⁶ Оскільки дата волинцевських старожитностей до середини IX ст. ніким не заперечується, то доводиться зробити висновок, що або ж хронологія могильника, запропонована дослідницею, в останній праці,¹⁷ має істотні недоліки, або ж всі буси типів, представлених у складі згаданого скарбу з Битиці і катакомбі № 38 Дмитрівського могильника, не є хронологічно показовими. Принагідно слід зауважити, що хронологія салтівської культури в окремих моментах вже зазнавала сумніву: ставилося питання про перегляд нижньої хронологічної межі культури¹⁸, не зовсім викладаються в логіку і наведені самою ж С. О. Плетньовою факти про присутність аварських речей у пізніх катакомбах.¹⁹ Крім прикрас, як датуючий матеріал можуть використовуватися зброя і спорядження вершника та його коня й амфори. Перші майже виключно представлені на Битицькому городищі, як і амфори, котрі теж походять в основному з даної пам'ятки, хоча трапляються і на інших. На сьогодні існують дві найбільш ґрунтовні розробки хронології даної категорії знахідок — І. А. Баранова та А. Л. Якобсона. Кожна з них опирається на своє коло джерел і достатньо аргументована. На підставі типології І. А. Баранова амфору з поселення в урочищі Стан біля с. Волинцеве С. П. Юренко датує VII—VIII ст.²⁰ Воля і справді деяко нагадує амфору з жител № 1—3, 14, 19, 22, 23 і 41 № 5 (тип 1) поселення Тау—Кинчак²¹. Однак всі останні мають більш стрункі контури. Помітне розширення тулуба амфори з Волинцевого нижче ручок свідчить, що нижню відсутню частину амфори слід реконструювати так же — з яйцеподібним тулубом. Такі амфори виготовлялися в Криму як у VI—VII ст., так і VIII—IX ст.²² Дана амфора має більш підняті дороги ручки і коротше горло проти екземплярів VI—VII ст., що вказує, напевно, на пізнішу дату, VIII—IX ст. Оскільки вінчик амфори яйцеподібний, тоб-

то більш ранній²³, доцільно звузати дату амфори до VIII ст. Таку ж дату на підставі зазначеної деталі має і амфора з Битицького городища (розкопки І. І. Ляпушкіна), що належить до 1 варіанту амфор VIII—IX ст. (за А. Л. Якобсоном)²⁴. Серединою VIII ст. датують дослідники амфори з житла № 2 Пастирського городища, які також мають поличкоподібні вінчики^{24-а}. Опублікована О. В. Сухобоковим амфора з Битицького городища має коротке циліндричне горло, підняті майже прямо догори ручки, з ребром на лицевій стороні та циліндричний тулуб з ледве помітним «перехопленням» посередині. Тулуб амфори звужується до дна, котре не збереглося.²⁵ Поверхня жолобкувата. Вона нагадує амфори типу 7 (за І. А. Барановим)²⁶, а також амфори варіантів 1 та 2 (за А. Л. Якобсоном),²⁷ відрізняючись від останніх дещо зменшеними ручками. Ці деталі не суперечать датуванню амфори в межах VIII—IX ст. Кілька уламків амфор походять з поселення Вовки. Найкраще збереглася амфора з житла № 8, однак відсутність верхньої частини заважає точно визначити її тип. За характером орнаментациі і формою тулуба вона нагадує амфору типу 7 з ями № 6 поселення Тау-Кипчак²⁸ та амфори видів 1 і 2 (за А. Л. Якобсоном)²⁹. Тому датувати її можна між другою половиною VII і IX ст. Уламки амфор, знайдені в культурному шарі поселення, ще більш фрагментарні, але за характером орнаментациі і формою днів вони нічим не різняться від амфор варіантів 1 та 2 кримського виробництва. Горло амфори нагадує таке ж у амфори з Битицького городища, про яку йшла мова вище,³⁰ хоча форма ручки дещо інша, більш кругла.

Таким чином, практично в усіх випадках знайдені на волинцевських пам'ятках амфори датуються VIII—IX ст., а ряд рис вказує на їх належність в часі до VIII ст.

Предмети озброєння і спорядження воїна-вершника і його коня знаходять аналогії переважно в салтівських старожитностях³¹, частина таких знахідок з Битицького городища вже введена до обігу³². Типологія й класифікація салтівського комплексу озброєння розроблена А. В. Кригановим.³³ Згідно даної розробки, стремена з Битицького городища відносяться до типу 1, вудила—варіанту 2 типу 1, пряжки від збруї — до типів 2 і 3, вістря піки—до типу 3 відділу 11³⁴. Інші вістря, опубліковані О. В. Сухобоковим, не мають аналогій в салтівських старожитностях (за виключенням тригранного вістря стріли)³⁵. Залізне навершя від булави (ібо ж ручки канчука) за формою нагадує кістяні вироби пам'яток волзької болгар і Барабинського лісостепу VIII—X ст.³⁶

Предмети салтівського озброєння і спорядження з Битицького городища датуються переважно в межах другої половини VIII—початку (відносимо—середини) IX ст.³⁷ Бойова сокира із скарбу 1984 р., як вже зазначалося, має найближчу аналогію у аварських старожитностях³⁸; в салтівській культурі подібні сокири зустрічаються досить рідко.³⁹

На підставі вищесказаного можна констатувати більш-менш надійне обґрунтування волинцевських пам'яток в межах VIII ст. І, можливо, початку IX ст.

Хронологія волинцевських пам'яток не повинна суперечити датуванню раніших пеньківських і колочинських та пізніших роменських старожитностей. В останньому випадку таке протиріччя існує. Тому слід ще раз звернутися до обґрунтування початкової дати роменської культури. Це Яхнінський скарб та люстерко з Юпінінського городища.⁴⁰ Перший речовий комплекс, як обґрунтовано доведено О. В. Григор'євим, є перехідним між волинцевським (Харівка) і роменськими (Новотроїцьке, Полтава) наборами зброї і тому може датуватися кінцем VIII—першою половиною IX ст.⁴¹ Люстерко з Юпінінського городища традиційно датується на підставі кавказької аналогії⁴², однак в останній час виявилось, що такі ж люстерка зустрічаються й на пам'ятках салтівської культури.⁴³ Разом узяті, ці факти не свідчать про датування роменської культури з VIII ст.—і дозволяють висунути припущення про її хронологію починаючи з кінця VIII—початку IX ст., тобто часу припинення існування волинцевських пам'яток. Така хронологія, до речі, знімає деякі логічні протиріччя, що мають місце в працях О. В. Сухобокова, де йдеться про генетичну спадковість волинцевських і роменських пам'яток і одночасно допускається їх співіснування в межах другої половини VIII ст.⁴⁴ З'ясоване останнім часом приблизно однакове кількісне співвідношення волинцевських і роменських пам'яток свідчить на користь наведених аргументів.

ПОХОДЖЕННЯ І ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

ВОЛИНЦЕВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК.

В середині 80-х рр. С. П. Юренко і О. О. Щеглова заново проаналізували матеріали селища в урочищі Стан і виділили комплекси, пов'язані з колочинською і пеньківською культурами.⁴⁵ Оскільки старожитності пізнього етапу колочинських і пеньківських пам'яток Дніпровського Лівобережжя досліджені недостатньо, то вирішення питання про роль кожної з цих культурно-хронологічних груп пам'яток у формуванні волинцевських старожитностей попереду. Однак вже зараз такий зв'язок простежується на цілому ряді пам'яток. М. О. Тихомиров, аналізуючи матеріали Княжинського і Лебяжинського могильників, дійшов висновку про участь колочинського населення у формуванні волинцевських старожитностей.⁴⁶ Серед цікавих комплексів, які засвідчують зв'язок волинцевських старожитностей з колочинськими, слід назвати також яму з житла № 4 на городищі Воргол, дослідженого Д. Т. Березовцем.⁴⁷ Оскільки житло датується часом не раніше середини X ст., то комплекс, де поряд знайдено цілі волинцевський ліпний і колочинський горщики, слід визнати більш раннім, перекритим роменською напівземлянкою. Близькі за формою до щойно згаданого колочинського

бачимо у похованні № 9 Княжинського могильника, а також серед посуду колочинських пам'яток Гомельщини.⁴⁸ Подібну кераміку зустрінуто і на городищі Будищі, а також на відкритому в 1992 р. житлі на селищі між с. Будищі і с. Веселе (колишні Погаричі) нижче городища по р. Клевень. З приводу знахідок на городищах слід зазначити, що обидва було зведено в ранньому залізному віці і навіть без додаткового укріплення вони могли використовуватись як фортеці, оскільки надійно захищалися ярами, схилами і могутніми валами з напільного боку. Обидва городища мали значні розміри. Наявність на обох пізньоколочинських матеріалів вказує на те, що в кінці VII—перших десятиліттях VIII ст. в басейні Клевені склалася обстановка, коли місцеве населення було змушене перебратися принаймні на якийсь час із надзаплавних селищ на городища, котрі знаходилися не-подалік. Не можна не помітити хронологічного співпадання цієї події з часом побутування речей типів, представлених у Харівському скарбі. Виразно фіксує вклад колочинської культури у формування волинцевських і ранньороменських старожитностей, керамічний комплекс Опішнянського городища.⁴⁹ Однак поки що важко сказати, чи це спадщина місцевого населення, чи наслідок пересування слов'янського населення з більш східних районів, можливо, вододілу Дніпра і Дону, де колочинські пам'ятки співіснують із салтівськими якийсь період часу, а волинцевські елементи нечисельні і мають характер викраплень у їх середовище.⁵⁰ Про можливість подібних явищ свідчать поодинокі прояви пенківських традицій в керамічному комплексі роменських пам'яток (Новотроїцьке)⁵¹, а також проникнення роменської орнаменталі на згадані пам'ятки вододілу Дніпра і Дону. Якщо розбіжності між О. В. Сухобоковим⁵² та С. П. Юренком⁵³ і О. О. Щегловою⁵⁴ стосовно вкладу пенківських і колочинських пам'яток у формування волинцевських неістотні, то з інших питань існують значні розходження.

Зокрема, це стосується питання про походження найпоширенішої на волинцевських пам'ятках ліпної кераміки. В. О. Петрашенко і О. О. Щегловою переконливо доведена близькість керамічних форм типу Сахнівки з волинцевськими і ранньороменськими,⁵⁵ що визнає і С. П. Юренко.⁵⁶ Тому безспідставною є думка про проникнення носіїв матеріальної культури типу Сахнівки на Лівобережжя Дніпра. Однак до повної публікації матеріалів пам'яток, на матеріалах котрих побудовано гіпотезу про формування сахнівських старожитностей у Київському Подніпров'ї⁵⁷, залишається недоведеним місце і час їх складення, а це має істотне значення для питання про походження волинцевських пам'яток. Серед найяскравіших свідчень наявності «чистих» сахнівських комплексів на території межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли слід назвати житло № 1 з поселення біля с. Солдатське в басейні Ворскли. Воно близьке за особливостями домобудівництва і керамічного комплексу сахнівським і волинцевським житлам,⁵⁸ однак тут відсутня кераміка, характерна для колочинської і пенківської культур, а також гончарна волинцевська.⁵⁹ Проте слід визнати

обмежений характер робіт на даній пам'ятці. Разом з тим слід зазначити, що на пізньопеньківському селищі біля с. Рябівка, розташованому за кілька кілометрів вгору за течією р. Ворсклиці, простежувалося поєднання сахнівських і пенківських форм кераміки.⁶⁰

Дискусійним є питання про походження гончарної волинцевської кераміки. На сьогодні стало очевидним, що припущення В. В. Седова про пов'язаність волинцевських пам'яток з іраномовним населенням Дніпровського Лівобережжя⁶¹, яке на думку О. В. Сухобокова і С. П. Юренка, на протязі довгого часу зазнавало тюркських і слов'янських впливів,⁶² має бути відкинуте. Досі не виявлено старожитностей, котрі могли б пов'язуватися з даною етнокультурною групою, хоча в останні роки здійснено велику роботу по обстеженню ранньосередньовічних пам'яток межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли, невідомі вони і в інших районах Дніпровського Лівобережжя. Знахідки черняхівської кераміки, технологічно подібної до волинцевської, як показали дослідження останніх років, пов'язуються з київськими, ранньопеньківськими, і ранньоколочинськими старожитностями⁶³, достовірні знахідки таких матеріалів у складі пізніших комплексів невідомі. В останні роки до наукового обігу надійшли матеріали, котрі свідчать про присутність у салтівській культурі груп населення, пов'язаних з Поволжям і Південним Уралом, присутність груп населення цих же районів простежена і в Криму.⁶⁴ У зв'язку з цим припущення про походження гончарної волинцевської кераміки від прототипів з Поволжя, яке тривалий час виглядало сумнівним,⁶⁵ набуває рис реальності. Можливо, не в усьому можна погодитися з О. О. Щегловою, коли вона вказує на іменніківські форми посуду як прототипи волинцевських⁶⁶ (не виключено, що в такій же ролі може виступати кушнаренківський посуд), але не можна не взяти до уваги той факт, що саме у Поволжі простежується більш як 500-літня традиція виготовлення такого посуду, хоча технологічно і відмінного від волинцевського гончарного.⁶⁷ Викликає сумніви і пов'язування низької дати салтівської культури з появою гончарної волинцевської кераміки: по-перше, присутність волинцевської кераміки на салтівських пам'ятках дуже незначна; по-друге, кераміка, виготовлена за такою ж як салтівська, технологією (північнокавказькою за походженням), вироблялася на території Дніпровського Лівобережжя і до середини VIII ст. що засвідчено мачухськими майстернями. Аналогічна мачухській канцєрська кераміка була виявлена в складі Вознесенського комплексу,⁶⁸ датованого А. К. Амбросом першою половиною VIII ст.⁶⁹ По третє, у складі керамічного комплексу житла № 19 поселення Стан поряд з типовою волинцевською гончарною і ліпною траплялася і рання ліпна кераміка,⁷⁰ з якого ж поселення походить кухоль, аналогії якому є на Північному Кавказі, але невідомі серед салтівських пам'яток.⁷¹ По-четверте, салтівська кухонна кераміка трапляється на волинцевських пам'ятках дуже рідко і у складі пізніх комплексів (Токарі).

Отже, на сьогодні можна виділити кілька складових етнокультурних груп, що взяли участь у формуванні волинцевських старожитностей. Це колочинські і пенківські, місцеві за походженням, сахнівська, яка, напевно, просунулася на Лівобережжя з правого берега Дніпра, а також власне волинцевська — носіїв традиції виготовлення гончарного посуду з високим вертикальним вінчиком. Саме традиції виготовлення сахнівського ліпного та волинцевського гончарного посуду поширилися і розвинулися на території Дніпровського Лівобережжя у VIII—X ст., колочинські і пенківські форми побутують в основному на ранньому етапі волинцевських старожитностей. На сьогодні поки що чи не єдиною ознакою, за якою можна розчленувати волинцевські пам'ятки на ранні та пізні, є зазначені особливості керамічного комплексу. Проте схоже, що в різних районах Дніпровського Лівобережжя ці особливості проявляються різним чином. Це стосується як зникнення традицій колочинської і пенківської культур у виготовленні кераміки, так і появи новацій, наприклад, «гусеничного» орнаменту на пізніх волинцевських пам'ятках. До того ж процес проникнення населення з правого берега Дніпра на лівий міг відбуватися у кілька етапів, починаючи з другої половини VII і до середини, якщо не пізніше, VIII ст. Можливо, цей процес відобразився у даному регіоні в появі Харківського і Фотовизького скарбів і такого комплексу, як житло № 1 з поселення біля с. Солдатське. Вже в другій половині VIII ст. інтеграційні процеси привели до появи досить стандартизованого керамічного комплексу, а також уніфікації в домобудівництві (останнє питання спеціально розглядалося в працях С. П. Юренка, О. О. Щеглової, О. В. Григор'єва,⁷² що звільняє від необхідності його аналізу в даній праці), яке виразилось в переважному поширенні напівземлянок з пічкою в одному з кутків чи посередині стінки, зустрічаються також наземні чи слабозаглиблені юртоподібні споруди (Битиця).

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ І СЕРЕДНЬОЇ ВОРСКЛИ У VIII—НА ПОЧАТКУ IX СТ.

Комплексний підхід до реконструкції етнічних процесів, що базується на даних археології, лінгвістики, етнографії, письмових джерел і антропології, давно застосовується в слав'яно-руській археології. Його результативність і теоретична обґрунтованість не викликає заперечень в цілому. Сумніви, як показано в огляді теоретичних праць з даного питання, здійсненого А. М. Обломським, швидше торкаються місця археології в подібних реконструкціях.⁷³ Їх характерною особливістю є притаманність в тих ситуаціях, коли з ряду причин відбувається ломка культур чи системи на великій території,⁷⁴ що ускладнює також і застосування ретроспективного методу.⁷⁵ Стосовно території межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли

кінця VII—початку IX ст. такі труднощі мають місце, але існує можливість залучення лінгвістичних реконструкцій⁷⁶, можна використати деякі свідчення письмових джерел, в ряді випадків можна застосувати ретроспективний метод.

Прямі свідчення письмових джерел про населення межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VII—початку IX ст. відсутні. Тому інтерпретація зміщених у недовіданій частині Повісті временних літ даних в літературі носить характер припущень. Це стосується праць Б. О. Рибаківа, Н. М. Третьякова, В. В. Седова, Д. Т. Березовця, М. Ю. Брайчевського та ін. Вони неодноразово аналізувалися в літературі останніх років.

Привертас увагу факт співпадання в часі згадок сіверів серед «Семи річок» на Балканах (у зв'язку з подіями 680 р.)⁷⁷ з археологічними свідченнями про масове надходження речей з Подунав'я (речі типу Харківського і — дещо пізніше — Фотовизького скарбів, знаряддя праці — серпи групи VI,⁷⁸ майже виключно представлені на волинцевських і роменських пам'ятках⁷⁹). Лінгвістичні дані, датовані не пізніше VIII ст. (тобто до початку формування східнослов'янського повноголосся), відсутність східнослов'янських топонімів на Дунаї і велика кількість топонімів наддунайських у басейні Дніпра також мають недвозначну інтерпретацію⁸⁰. Наведені свідчення, а також згадка Повістю временних літ факту переселення слов'ян з Дунаю дають можливість говорити про пересування на Лівобережжя Дніпра значних груп населення з Подунав'я. Детальніше ці події розглянуто в спеціальній праці Д. О. Мачинського⁸¹, чимало положень якої хоча і суперечливі, але в окремих моментах переконливі. Сьогоднішній археологічний науці інші групи населення Дніпровського Лівобережжя, які б прийшли з правого берега Дніпра, крім носіїв традиції виготовлення сахнівської ліпної кераміки і домобудівництва (напівземлянка з пічкою, невідомі). А тому припустимо ототожнити їх зі слов'янами, що переселилися з Дунаю. Детальніше вивчення зв'язків населення Дніпровського Лівобережжя з Подунав'ям як цього, так і попереднього періоду (речі типу Судакських і Жигайлівської знахідок) має стати предметом спеціального дослідження. Стосовно переселенців з Подунав'я, можна зробити певні спостереження. Очевидно, у зв'язку з достатньою чисельністю та організованістю, дана група населення змогла утвердити свою племенну назву — «север», а також основні риси матеріальної культури: в домобудівництві — напівземлянку з пічкою в одному з кутків, у керамічному комплексі — горщики сахнівського типу, в прикрасах — наслідування речам типу Харківського і Фотовизького скарбів, у землеробстві — серпи і, ймовірно, інші знаряддя. Деякі риси матеріальної культури сіверян успадкувалися від місцевого населення, серед них, мабуть, і спіралеподібні скроневі кільця.⁸² Очевидно, не останню роль у поширенні цих рис матеріальної культури відігравала і етнічна спорідненість населення пенківської і колочинської культур з носіями сахнівського типу старожитностей. Окремі ж форми

кераміки могли сформуватися і внаслідок спільного напрямку еволюції, характерного для великих просторів Східної Європи.⁸³

Інтеграційні процеси на території межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли ускладнились присутністю ще однієї групи населення — носіїв традиції виготовлення гончарного салтівського посуду, переважно горщиків з високим вертикальним вінчиком. О. О. Щеглова, очевидно, справедливо побачила в поширенні цього посуду один з індикаторів, за яким фіксується область «хазарської данини» Повісті временних літ.⁸⁴ Найбільшим пунктом на Лівобережжі Дніпра і єдиною фортецею свого часу було Битицьке городище, яке, на думку Д. Т. Березовця, виконувало функції опорного пункту Хазарського каганату на даній території.⁸⁵ Археологічні дослідження даної пам'ятки підтвердили це припущення. Виконання зазначеної ролі було б неможливим без наявності дружини на городищі. Для виділення цього соціального прошарку серед мешканців городища можна залучити деякі спостереження, зроблені А. В. Кригановим в ході аналізу поховань Сухогемодьшанського могильника салтівської культури і окремі елементи методики, які дозволили зробити висновки про соціальний склад озброєного населення пам'ятки у відповідності з сучасним уявленням про раннефеодальну державу. Слід звернути увагу на кілька моментів.

По-перше, із всіх досліджених в південній частині городища приміщень лише дві напівземлянки, одна з них із пічкою — підбосом,⁸⁶ решта — різні варіанти юртоподібних споруд. Останні трапляються і в інших частинах городища, однак там їх менше порівняно з напівземлянками із пічкою в кутку, центрі стінки чи підбої. По-друге, лише в цій частині городища зустрічаються речі, які в сукупності є приналежністю воїнів-воєначальників (шабля, бойова сокирка, зброя, котли),⁸⁷ прикраси і гончарний посуд, в т. ч. амфори, тут трапляються коли не в більшій кількості, ніж на всьому майданчику городища, то в однаковій. По-третє, судячи з плану городища, опублікованого О. В. Сухобоковим, неоднорідність в домобудівництві та озброєнні і спорядженні доповнюється їх територіальною відособленістю, коли виділяється принаймні дві зони — південна і центральна, можливо, теж неоднотипна. Багаті, але дещо інші комплекси,⁸⁸ присутні і в центральній зоні заселення городища, можливо вони фіксують наявність в кожній із них своєї верхівки. Необхідно також зазначити наявність селища з північного боку від городища.

Для розуміння причин появи степової за походженням групи населення на Битицькому городищі і, ймовірно, ще деяких пам'яток регіону, слід пригадати, що гарнізон спорудженої незабаром після припинення існування волинцевських пам'яток фортеці Саркел багато в чому різнився в етнічному плані стосовно салтівського населення.⁸⁹ У практиці середньовічних держав мався дієвий спосіб умиротворення завойованих земель — переселення найактивнішої частини аборигенів на віддалений від їх рідних місць, часто протилежний кінець держави. Так поступали польські

королі і давньоруські князі в X—XI ст.,⁹⁰ за спостереженнями В. К. Міхеєва, така практика була характерною і для Хазарського каганату.⁹¹ Можна припустити, що таким же чином віднеслися хазари і до якоїсь із груп підкореного населення Поволжя, закріпивши їх руками панування над слов'янами межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли.

Слідом за Д. О. Мачицьким,⁹² О. О. Щеглова припустила, що виплата полянської данини хазарам мечами сталася на початку IX ст. З цієї події вона ув'язала припинення поширення гончарної волинцевської кераміки.⁹³ Незважаючи на відсутність прямого зв'язку між подіями, в цьому воно виглядає реалістично, оскільки саме в кінці VIII—початку IX ст. у Хазарському каганаті спалахнула внутрішня смута, викликана прийняттям іудаїзму верхівкою держави⁹⁴ (дата прийняття іудаїзму каганом з останніх праць А. П. Новосельцева — остання чверть VIII ст.⁹⁵). Цього характеру події і оцінки масштабів існують розбіжності між дослідниками,⁹⁶ однак її значення для внутрішнього життя каганату було відчутним, відгуки смуту відчутні в антихазарських повстаннях цього часу в Криму⁹⁷ і появі іудейської символіки на окремих пам'ятках на Дунаї⁹⁸. Такі події про укріплення держави, як це звичайно відбувається при переході до монотеїстичної релігії, зовсім не свідчать, що впливає й з подальшої історії каганату, котрий пішов типовим шляхом послаблення, а потім і розвалу імперії, про що говорить зменшення її зовнішньополітичної активності на всіх напрямках у IX ст. і перетворенні у середині X ст. на другозначну державу.⁹⁹

Виходячи з вищезазначеного, було б логічним припустити, що Битицьке городище і гончарні майстерні, розташовані десь неподалік нього, припинили існування саме в час згаданої міжусобиці в Хазарському каганаті, виникло всього на початку IX ст. Ліквідація цього центру іноетнічного населення спричинила багато змін у різних сферах життя слов'ян Дніпровського Лівобережжя. Навряд чи можливо зараз сказати про те, хто поклав край цьому пануванню степового населення серед слов'ян Дніпровського Лівобережжя, однак у загибелі Битицького городища сумніватися не доводиться. Подальша історія населення Дніпровського Лівобережжя також пов'язана із залежністю від Хазарського каганату, однак вона була слабкішою, що фіксується за археологічними джерелами (проживання сіверян в основному на городищах і безпосередньо зв'язаних з ними селищах, відсутність центру, подібного Битицькому городищу, зменшення частки салтівських речей на роменських пам'ятках). До того ж посилюється самостійність сіверянської роменської культури, про що свідчить характерний керамічний комплекс, набір прикрас, домобудівництво, поховальний обряд.¹⁰⁰ Ця культура, еволюціонуючи під дією насамперед притаманних їй факторів, а також зазнаючи впливу з боку салтівської і давньоруської культур X—XI ст.,¹⁰¹ все ж тривалий час співіснує з останньою.¹⁰² І навіть будучи у високій мірі інтегрованими до складу Давньоруської дер-

жави XI—XII ст., сіверяни зберігали риси самобутності в поховальному обряді та уборі.¹⁰³

Частина мешканців волинцевських поселень в результаті подій кінця VIII—поч. IX ст. мігрували в інші регіони. Найбільш обґрунтованим є припущення про міграції населення з басейнів Сейму і Десни у Подоння, що засвідчується як археологічними, так і лінгвістичними даними.¹⁰⁴ Можливо, міграції відбувалися і в північно-західному напрямку, і цей процес не був одномоментним, не лише під впливом хазарської але і київської данини.¹⁰⁵

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // АП.—1952.—т. 3.—С. 304—305.
2. Козловська В. Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фативіж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.—К., 1928.—С. 45—51.
3. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського р-ну Сумської обл. // АП.—1952.—т. 3.—С. 244—250. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // АП.—1955.—т. 5.—С. 49—54.
4. Ляпушкін І. І. К вопросу о памятниках волинцевского типа. // СА.—1959.—№ 29—30.—С. 65—77.
5. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).—К.: Наукова думка, 1975.—С. 41—57, 137—144. Юренко С. П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э.—К.: Наукова думка, 1985.—С. 116—125.
6. Березовець Д. Т. Ответ П. Н. Третьякову на защите диссертации канд. ист. наук. Рукопись. // Фонды Сумского краеведческого музея.—Н. Д. № 3291.—С. 3.
7. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.—Л.: Наука, 1981.—С. 37—90.
8. Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. (волинцевская культура). // Труды V Международного конгресса археологов—славистов. т. 4.—К.: Наукова думка, 1988.—С. 244—251. Сухобоков О. В. Украинское Днепровское Левобережье в VII—XIII вв. // Труды V Международного конгресса археологов—славистов. т. 2.—К.: Наукова думка, 1988.—С. 308—311. Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках волинцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточно-европейской лесостепи.—Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987.—С. 77—85.

Щеглова О. А. Волинцевский горизонт поселения Вовки.—КСИА.—1987.—№ 190.—С. 43—48. Щеглова О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волинцевского типа // КСИА.—1986.—№ 187.—С. 15—23. Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.—К.: Наукова думка, 1988.—С. 66—70.

9. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII—первой половины VIII вв.) Автореф. дисс. канд. ист. наук.—Л., 1987.—С. 8, 11.

10. Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX—XIII вв.—М.: Наука, 1981.—С. 30, рис. 11, 12.

11. Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.—К.: Наукова думка, 1992.—С. 33.

12. Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»—К.: Наукова думка, 1990.—С. 53.

13. Щеглова О. А. Фативижский клад как основание для датировки памятников волинцевского типа // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (26—28 сентября 1988 г.) Тезисы докладов.—Чернигов, 1988.—С. 103.

14. Щеглова О. А. Салтовские вещи...—С. 77—86.

15. Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь.—К.: Наукова думка, 1989.—С. 102—103. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.—М.: Наука, 1967.—С. 136—143, табл. 3.

16. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.—М.: Наука, 1989.—С. 155, 171, 172.

17. Плетнева С. А. Там же.—С. 169—170.

18. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) // К.: Наукова думка, 1990.—С. 33. Пархоменко О. В. Салтовская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э.—К.: Наукова думка, 1985.—С. 137—138.

19. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье...—С. 169—170.

20. Юренко С. П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э.—К.: Наукова думка, 1985.—С. 123, рис. 22, 29.

21. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья.—К.: Наукова думка, 1990.—С. 26—28, 32, рис. 9, 1—3; 11.

22. Янбсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневеко-

вбій Таврики.—Л.: Наука, 1979.—С. 15, рис. 3, 2—3; 31—32, рис. 13, 5—8.

23. Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 30.

24. Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 30, рис. 12, 6.

25. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 36, рис. 8.

26. Баранов И. А. Указ. соч.—С. 31, рис. 10, 1—3.

27. Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 30—31, рис. 12, 13.

28. Щеглова О. А. Волинцевский горизонт поселения Вовки.—С. 44—47, рис. 1, 36—38; 2, 20. Баранов И. А. Указ. соч.—С. 30—31, рис. 10, 1—3.

29. Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 30—31, рис. 12—13.

30. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 36, рис. 8.

31. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье...—С. 81, 88, рис. 38.

44. Флеров В. С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции.—М.: Наука, 1984.—С. 174, рис. 15, 15—17. Вишников А. З., Афанасьев Г. Е. Культовые комплексы Маяцкого селища—Воронеж, Изд-во ВГУ, 1991.—С. 82, рис. 35.

32. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 26, рис. 5.

33. Крыганов А. В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкого культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья.—Днепропетровск, 1989.—С. 98—114.

34. Крыганов А. В. Указ. соч.—С. 99—103, 105—107, рис. 1, 50, 52; 3, 4; 4, 1—4, 8, 5, 7.

35. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 26, рис. 5.

36. Бараба в тюркское время.—Новосибирск: Наука, 1988.—С. 29, 41, рис. 16, 13; 23, 7. Степи Евразии в эпоху средневековья.—М.: Наука, 1981.—С. 167, рис. 52, 70.

37. Крыганов А. В. Указ. соч.—С. 108.

38. Сухобоков О. В. Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Указ. соч.—С. 104. Симонова Е. Н. Результаты исследования позднеаварского могильника в Фейсерлак // СА.—1978.—№ 2.—Рис. 1, 29.

39. Плетнева С. А. От кочевий к городам.—С. 159, рис. 43, 25.

40. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья...—С. 84.

41. Григорьев А. В. О датировке Полтавского клада // 100 річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наукової конференції. Частина друга. Археологія Полтавщини.—Полтава, 1991.—С. 85.

42. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 48.

43. Пархоменко (Иченская) О. В. Орнаментация зеркал Салтовского могильника // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.—К.: Наукова думка, 1992.—С. 160, 163, рис. 2, 3.

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье...—С. 102, рис. 52.

44. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 34.

45. Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура).—Автореф. дисс. канд. ист. наук.—К., 1983.—С. 16.

46. Тихомиров Н. А. Княжинский и Лебяжинский могильники // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.—Киев, 1990.—С. 145.

47. Березинський Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток...—С. 60, рис. 14, 9, 10.

48. Макушнік А. А. Кераміка паудневай часткі Днепрзуска—Сожская мікрэчка V—VII (VIII) ст. ст. н. э. // Весті АН БССР. Серія грамадзянскіх навук.—1985.—№ 6.—С. 94, рис. 2, 24.

49. Сухобоков О. В. Юренко С. П. Керамический комплекс Опшнчанского городища // Археологические исследования на Полтавщине.—Полтава, 1990.—С. 89—90, рис. 1.1.

50. Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.—Москва—Сумы, 1991.—С. 146—147. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье...—С. 132—133, рис. 76—77.

51. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. // МИА.—1958.—№ 74.—С. 35, рис. 19, 13.

52. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья...—С. 135.

53. Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э.—С. 247.

54. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры...—С. 8—9.

55. Петрашук В. А. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»—К.: Наукова думка, 1990.—С. 45—50. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры...—С. 8—9.

56. Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья...—С. 248.

57. Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне в Русь.—К.: Наукова думка, 1979.—С. 74—92.

58. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя у VIII—X ст. // Археологія.—1984.—Вип. 45.—С. 34—46. Петрашук В. О., Козюба В. К., Таєвська А. В. Дослідження багатошарового

поселения поблизу с. Бучак на Дніпрі // АДУ 1990 р.—К., 1990.—С. 8.

59. Приймак В. В. Охранные исследования памятников VIII—X вв. в Верхнем Поворскле // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990.—С. 77—81.

60. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Материалы киевской культуры с поселения Рябовка—3 на Сумщине // Археология и история Юго-Восточной Руси.—Курск, 1991.—С. 60.

61. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА.—1970.—№ 163.—С. 127—130.

62. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тыс. н. э. // Проблемы этногенеза славян.—К.: Наукова думка, 1978.—С. 138.

63. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян...—С. 55—59. Обломский А. М. Этнические процессы...—С. 243—245, 248. Моргунов Ю. Ю., Терпиловский Р. В., Левченко Д. И., Гавриленко И. Н. Раскопки у с. Сенча на Суле // АДУ 1990 р.—К., 1991.—С. 44.

64. Михеев В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА.—1982.—№ 2.—С. 156—167 Баранов И. А. Указ. соч.—С. 142—143.

65. Генинг В. Ф. Южное Приуралье в III—VII вв. (проблема этноса и его происхождения) // Проблемы археологии и древней истории угров.—М.: Наука, 1972.—С. 293.

66. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры...—С. 10.

67. Хлебникова Т. А. Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения.—М.: Наука, 1984.—С. 34, 67, 108, 166, 179, рис. 5; 17; 38; 87; 95; Хузин Ф. Ш. Лепная керамика // Посуда Билара.—Казань, 1986.—С. 110—113. Кочкина А. Ф. Гончарная посуда // Посуда Билара.—С. 119, рис. 6, 1—5.

68. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VII—IX ст.—К.: Наукова думка, 1980.—С. 86.

69. Амброз А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре—вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII вв.—М.: Наука, 1982.—С. 220.

70. Щеглова О. А. Ранние элементы...—С. 18, рис. 2.

71. Ковалевская В. Б. Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. М.: Наука, 1981.—С. 180, 197, рис. 63, 23; 69, 62.

72. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя...—С. 34—46. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры...—С. 8—9.

Григорьев А. В. Некоторые хронологические изменения в конструкциях жилищ роменской культуры // Традиции и инновации в материальной куль-

туре древних обществ. Избранные доклады всесоюзной конференции молодых ученых.—М.: 1990.—С. 151—161.

73. Обломский А. М. Этнические процессы...—С. 133—135.

74. Обломский А. М. О критерии этнической однородности археологической общности // Социально-экономическое развитие древних обществ и археология.—М., 1987.—С. 100—106.

75. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры...—С. 14.

76. Пивторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-фонетичний нарис).—К.: Наукова думка, 1988.—С. 68—69.

77. Латаурис Г. Г. Формирование этнического самосознания болгарских народностей (VII—первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М.: Наука, 1982.—С. 32—54.

78. Минасян Р. С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ.—1978. Вып. 19.—С. 9—11.

79. Приймак В. В. Орудия земледелия населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Историко-археологический семинар «Чернягов и его округа в IX—XIII вв. (26—28 сентября 1988 г.) Тезисы докладов — Чернягов, 1988.—С. 98.

80. Пивторак Г. П. Вказ. праця.—С. 68—69.

81. Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.—М.: Наука, 1981.—С. 38—43, 48—50.

82. Езуков В. В. Славянский комплекс на р. Рать // Археология и история Юго-Востока Руси. Курск, 1991.—С. 40.

83. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры...—С. 8.

84. Там же.—С. 13.

85. Березовець Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія.—1965.—т. XIX.—С. 53.

86. Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках вольницевского типа. // СА.—1959.—№ XXIX—XXX.—С. 66—69.

87. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...—С. 126, рис. 22; 5; 15; фото 1.

88. Там же.—Фото 7.

89. Плетнева С. А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам этнографического могильника у Саркела-Белой Вежи)—М., 1990.—С. 94.

90. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян.—К.: Наукова думка, 1979.—С. 31—32. Звіздецький В. А., Серов В. В. Пам'ятки давньорусько-

го часу поблизу с. Миколаївка на Росі // Археологія.—1988.—№ 61.—С. 74—75. Літопис Руський.—К., 1989.—С. 67.

91. Михеев В. К. О социальных отношениях у населения салтово-майцкой культуры Подонья—Приазовья в VIII—X вв. (часть 1) // Археология славянского Юго-Востока.—Воронеж, 1991.—С. 45—46.

92. Мачинский Д. А. Миграция славян в I тыс. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодалных славянских народностей.—М.: Наука, 1981.—С. 40—48.

93. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры.—С. 13.

94. Плетнева С. А. Хазары.—М.: Наука, 1986.—С. 64.

95. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.—М.: Наука, 1990.—С. 150—151.

96. Новосельцев А. П. Указ. соч.—С. 140—141.

97. Баранов И. А. Указ. праця.—С. 151.

98. Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // СА.—1933.—№ 4.—С. 176—180.

99. Новосельцев А. П. Указ. соч.—С. 192—193, 199, 219.

100. Сухобоків О. В. Дніпровське поселення на Лівобережжя.—С. 53—57.

101. Там же.—С. 56—57.

102. Григорьев А. В. О соотношении роменской и древнерусской керамики // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв».—Чернигов, 1990.—С. 169—172.

103. Шиняков Е. А. «Восточные территории» Древней Руси в конце X—начале XIII вв. (этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока.—Воронеж, 1991.—С. 85—92.

104. Вилинников А. Э., Синюк А. Т. По дорогам минувших столетий.—Воронеж, 1990.—С. 277—278.

105. Шиняков Е. А. Освоение ополей в X—XII вв. // Брянские степи: природа и природопользование.—М., 1991.—С. 78—79.

II

Практично всіма дослідниками при вивченні археологічних культур чи окремих регіонів застосовується метод картографування пам'яток.¹ При цьому виявлені скупчення пам'яток, котрі в слов'янській археології заведено звати «кущами» чи «гніздами», в залежності від мети, ґрунтування, джерельної бази отримують різноманітні назви.² Є прихильники термінології інтерпретаційного походження, наприклад, Б. О. Тимошук, котрий вбачає за гніздами слов'янських пам'яток Буковини общини³, тоді як за подібними утвореннями Дніпровського Лівобережжя А. В. Куз'ячич малі племена.⁴ Більшким є підхід О. П. Зайцева, який позначає складові частини Чернігово-Сіверської землі терміном «волость», притому не звик-

ли ці території проходять в літописах під такими ж назвами або і взагалі не згадуються.⁵

В історико-археологічних дослідженнях останнього часу розробка проблем взаємодії населених пунктів різного рівня, їх ієрархія в складі більших або менших спільнот чи регіонів і їх складових частин набуває поширення. При цьому виживається і специфічна термінологія: структура поселень⁶, поселенська структура⁷, система розселення⁸. Як згадані вище терміни інтерпретаційного походження, так і щойно названі, поєднуються у змісті свого часу вжитим С. В. Юшковим для характеристики держави Гіориковичів поняттям «територіальна структура», притому дослідник вживає цей термін як по відношенню до всієї держави, так і складових її частин, зокрема в'ятичів.⁹

Тлумачення «гнізд» пам'яток в сучасній археологічній літературі не є єдиним. Одними дослідниками вони сприймаються як група синхронних пам'яток і відповідним чином інтерпретуються, іншими вважаються за етапи міграцій однієї групи населення в межах мікрорегіону. Хронологічні розбіжності, якщо вони простежуються, доповнені даними про невеликий розмір поселення та незначним культурним шаром на ньому, можуть розглядатися як свідчення нетривалого, протягом кількох десятиліть, часу існування поселення,¹⁰ а тому й інтерпретовані у відповідності з другою точкою зору. Причиною таких міграцій було виснаження ресурсів у ході екстенсивного ведення господарства.¹¹ Зазначене стосується київських, київських і колочинських пам'яток, проте не в усіх випадках.¹² Щодо волинцевських поселень, то вони, як правило, мають розміри 1,5 — 2 га, тобто більші за київські. Поряд з іншими особливостями, що за цим стоять, така риса вказує й на ті відмінності у веденні господарства, що сталися на початку VII—VIII ст. у порівнянні з попереднім часом.

Звернувшись до аналізу знарядь землеробства, ми побачимо істотні відмінності між комплексом реманенту V—VII ст. і VIII—X ст. Зокрема, знаряддя обробки ґрунту волинцевських (і пізніших роменських теж) пам'яток пристосовані до розорювання давно експлуатованих ґрунтів, а також для відкриття цілих ділянок із розвинутим трав'яним покривом.¹³ Зрештою кількох поколінь землеробів досягалося безперервне розширення площ землі, придатної для землеробства, що, на думку Б. О. Рибакіна, і становило головний успіх у розвитку продуктивних сил слов'янського суспільства.¹⁴ Не виключено, що при цьому зростання земель відбувалося не лише в ході звичайного зведення лісів через випасання худоби, заготівлю дров і т. п., але й цілеспрямованим доглядом за покинутими ділянками лісу (знищення рослинності шляхом випалювання, випасання худоби і т. п.).

На всіх без виключення волинцевських поселеннях регіону існувала можливість розвитку скотарства за рахунок експлуатації значних ділянок

річкових заплав, про що свідчать і знахідки кіс на цих пам'ятках.¹⁵ Луки, особливо центральної частини заплави (так звані зернисті), характеризуються значним потенціалом родючості, за умов їх раціонального використання вони можуть давати до 30—40 центнерів сіна з гектара,¹⁶ потужність рілля лісного покриву оцінюється фахівцями у 19 тонн з гектара.¹⁷ Вікові традиції господарювання скотарів сприяли виробленню раціональних способів підтримання родючості природної бази скотарства.¹⁸ Названі факти переконують у тому, що спосіб господарювання населення волинцевських пам'яток швидше сприяв тривалому існуванню поселень, аніж короткочасному.

В ході досліджень поселення в урочищі Стан біля с. Волинцеве виявлено матеріали трьох етапів існування, як ранні, так і пізні матеріали трапляються і на поселеннях Веселе, Литвиновичі, з інших пам'яток походять пізні /Могриця, Токарі, Солдатське, Попово-Лежачі/ комплекси. В той же час слід взяти до уваги той факт, що на багатьох пам'ятках, особливо Посейм'я, де гончарної кераміки дуже небагато (до 10 % від загальної кількості, згідно підрахунків С. П. Юренка)¹⁹, і представлені досить виразно колочинсько-пенківські матеріали, визначити за підосмним матеріалом чи невеликими роботами хронологічні рамки існування поселень практично неможливо. Оскільки на багатьох волинцевських поселеннях представлені і більш ранні колочинсько-пенківські матеріали, а також враховуючи дані про спосіб господарювання їх мешканців, можна визнати масив волинцевських пам'яток регіону існуючим тривалий час, на протязі всього VIII ст. і оперувати цими матеріалами при вивченні територіальної структури.

Щодо Битицького городища і селища, то поки що серед матеріалів розкопок О. В. Сухобокова і С. П. Юренка яскраво представлені пізні комплекси, що і не дивно, оскільки формування такого раннього м.ського центру мало відбуватися не на голому місці, під впливом економічних і політичних процесів на Лівобережжі Дніпра.

За даними картографування пам'яток виділяється кілька їх груп («гнізд»).

I. Поселення Іванівка і Солдатське, котрі розташовані по р. Ворсклиці і Ворсклі (поблизу впадіння першої в другу).

II. Поселення Вовки і Плішивець в середній течії р. Псел.

III. Поселення Куданівка і Бишків в середній течії р. Псел.

IV. Поселення Бровкове, Токарі, В. Чернеччина, Могриця та Битицький комплекс в середній течії р. Псел, а також, можливо, комплекс речей з Нижньої Сироватки.

V. Поселення Ракова Січ, Беседівка, могильник Малі Будки у верхній течії р. Сули.

VI. Поселення Попово-Лежачі, Нові Вірки, Піски, комплекс в урочищі Стан, (Волинцеве), Латишівка, а також випадкові знахідки-Харівка і Краске у Середній течії р. Сейм.

VII. Поселення Леніньське, Литвиновичі, Воргол, Кочерги, Веселе, ви-

радова знахідка з с. Нечаївка—у середній течії р. Сейм і її притоці р. Клевень (разом з Есманню—середні та нижні течії).

VIII. Поселення Глухів (Веригине) і випадкові знахідки у верхів'ях р. Есмані (Фоговиж, Товстодубове).

Різні розміри цих «гнізд» зумовлені як ступенем вивченості мікрорегіонів межиріччя середніх течій Десни і Ворскли, так і реальною картиною розселення слов'ян регіону. Проте всіх їх об'єднує те, що вони розташовані компактно, вздовж водних магістралей, «гнізда» розділені між собою незаселеними територіями чи крупними лісовими масивами, болотами і ін.

Інтерпретація «гнізд» поселень є досить непростою справою, оскільки структура суспільної організації додержавного рівня є на сьогодні предметом безліччя дискусій, зокрема з такого аспекту, як співвідношення роду, сім'ї, общини.²⁰ Община, зокрема сусідська, могла сягати багатьох сімей і навіть тисяч чоловік—вважають одні дослідники²¹, община в основному співпадає з поселенням—вважають другі²², община в основному співпадає з «гніздом» слов'янських поселень—твердять треті²³. Навряд чи виключне приведення цих точок зору до спільного знаменника. В даній ситуації слід все ж знайти якісь конкретні орієнтири, котрі б дозволили приблизно розділяти рід, общину, плем'я за матеріалами волинцевських поселень.

Щодо роду і більш вузьких колективів—лінджів, котрі Р. Ф. Ітс вважає відповідними патроніміям,²⁴ то вони розпізнаються лише за матеріалами повністю або ж широко розкопаних поселень,²⁵ а тому із зрозумілих причин в даній праці вони не виділяються. Стоїть задання розрізнити «плем'я» і плем'я. Звернемося до сучасних теоретичних розробок з даного питання, кількість яких в останній час істотно зросла.

В одній із таких праць, присвячених даному колу питань, М. М. Гіренко аналізує погляди дослідників з проблеми виділення племені, зокрема В. Ф. Генінга. Він погоджується з В. Ф. Генінгом, що плем'я є соціальним утворенням, для якого характерні системи управління і відповідно якісь форми взаємних відносин.²⁶ Основою процесу формування племені вважається взаємодія общин, при цьому виникала і специфічна структура, що відділяла одну сукупність общин від інших.²⁷ М. М. Гіренко визначає плем'я як «сукупність ієрархії общин і інститутів, утворених міжобщинною взаємодією, розвивається й існує через взаємодію цих компонентів і розвиток на їх основі додаткових інтегруючих систем.»²⁸ Община, за його визначенням,—це локалізований колектив безпосередніх виробників, об'єднаних зусиллями з приводу експлуатації території, що є матеріальною базою існування окремих виробників.²⁹ При цьому не слід випускати з уваги той факт, що плем'я на заключній стадії первісного суспільства виникає перш за все як етнопотестарне утворення.³⁰ Для общини ж характерна наявність самоврядування і значна роль її членів на всіх етапах існування.³¹

За літописними етнонімами, переліченими в Повісті временних літ, вже давно вбачають союзи племен або ж союзи союзів,³² кожному з яких відповідає своя археологічна культура.³³ В умовах розкладу первісного суспільства союзи племен звичайно перетворювались в більш або менш ієрархічно побудовані об'єднання споріднених племен, що включали підлеглі й пануючі племена і управлялись верхівкою останніх.³⁴ Вище вже говорилося про явні риси дружинної, салтоїдної за своїми рисами, культури мешканців Битицького городища. Очевидно, саме вона (мабуть, разом з іншими, слов'янськими групами) становила верхівку племінного союзу, що охоплював гінаїмі межиріччя середніх течій Десни і Ворскли, якщо не більшу територію. Засобом здійснення панування, як правило, було полководдя-інститут як раннефеодального, так і дофеодального суспільства. До речі, однією з ранніх його форм було здійснення полководдя привілейованою общиною.³⁵ Такі риси цілком притаманні вождівству, яке характеризується як форму соціально-економічної і владної організації на стадії розкладу родового суспільства і переходу до власне державної організації.³⁶ Згідно сучасних розробок стосовно слов'янського суспільства, таке вождівство можна охарактеризувати як складне, що включало прості.³⁷ Виділення останніх набагато складніше, оскільки названі в літературі критерії підходять як для вождя малого племені³⁸, так і для представників общинного самоврядування.³⁹ На підставі пануючих у слов'яно-руській археології уявлень про соціальну структуру слов'янського суспільства можна припустити, що волинцевський союз племен складався з малих племен, котрі об'єднували общини. Про наявність малих племен чи первинних племен говорили чимало фахівців, але спробу їх виділити, здійснили лише Г. Ф. Соловйова і А. Б. Куза.⁴⁰ Логічно припустити, що перелічені вище «гнізда» волинцевських поселень регіону і є археологічним еквівалентом малих племен. Щодо общин, то вони представлені, очевидно, селищами. Для аргументації звернемося до матеріалів поселення в урочищі Стан, де досліджено до 50 жител, а могло знаходитися 60 і більше; виділено три етапи існування поселення⁴¹, тобто, на кожному з етапів їх функціонувало біля 20. За методикою демографічних підрахунків А. П. Томашевського та І. О. Гавригін, кількість мешканців становила на кожному етапі існування поселення від 40 до 80 чоловік, що перевищує число мешканців усього тетерівсько-шумського гнізда пам'яток,⁴² цілком аналогічного іншим гніздам синхронних пам'яток, інтерпретованих Б. О. Тимощуком, як общини. В. В. Седов також інтерпретував кожне значне селище Смоленщини VIII—X ст. як общину, зазначаючи, що висілки почали з'являтися пізніше, будучи складовими частинами общин.⁴³

Наявність центру, навколо якого об'єднувалися общини і малі племена, де правляча знать здійснює відчуження додаткового продукту у населення залежних територій — основна умова при завершенні класоутворення і появі ранньодержавних утворень.⁴⁴ Взаємозв'язаність його з дружиною і полководцями становила основний зміст суспільних процесів, головну лінію

історичного розвитку в Середньому Подніпров'ї у VIII—IX ст.⁴⁵ Сказане про мірою стосується і Дніпровського Лівобережжя, однак тут процес формування держави виявився обірваним із загибеллю Битицького городища. Якщо в період свого існування він і був рівним за своїм значенням та масштабами впливу Києву, Чернігову, Старій Ладозі (при цьому сам Чернігів був під сильнішим, ніж інші центри, зовнішнім впливом — з боку Хазарського каганату), то до наступного етапу, коли Київська держава не обмежувалася рамками полянського племінного союзу, а являла собою союз давніших міст, розташованих на окраїнах племінних територій (через них і поширювалась влада Києва)⁴⁶, даний центр і територія, котру він консолідував, не був включеним. А раннє входження Чернігова — центру західних сіверян — до сфери впливу Київської держави⁴⁷ поклало початок спільному вже згодом поділу сіверян і завадило формуванню єдиного племенного союзу. Закінчення Битицького городища разом із цементуючим ядром племінно-політичного утворення — дружиною — стало причиною переходу до того стану суспільства, яке може бути названим потенційно-класовим.⁴⁸ Подібні приклади відомі за етнографічними даними.⁴⁹ На користь такого визначення сіверянського суспільства в період існування роменської культури свідчить те, що в кожному з регіонів межиріччя Десни і Ворскли (та інших територій теж) з'являються племінні чи міжплемінні центри: Зелений Гай, Горналь, — на Пселі, Журавне, Ніцаха — на Ворсклі, Родичів, Новгород-Сіверський — на Десні, Путивль, Рильськ, Курськ, Воргол (?) — на Східній. Єдиного ж центру, близького за значенням Битиці, так і не з'явилося. І саме ця обставина, як і відсутність недвозначних слідів присутності дружини у середовищі сіверян-роменів, не дає можливості погодитися з твердженням про існування на заключній стадії роменської культури державності.⁵⁰ Не свідчить на користь цього твердження і оцінка сіверян Повісті временних літ Ю. В. Бромлеем як метаплемені, підкреслюючи при цьому істотну різницю між метаплеменем (сім'єю племен) і союзом племен.⁵¹

Торкаючись часу і обставин загибелі Битицького городища, вище вже говорилося про пов'язаність цієї події з іншими, що співпадають із смутою в Хазарському каганаті. Привертає увагу і той факт, що із існуючих у VIII ст. ранніх міських центрів Лівостепу всі, що стояли близько від степової зони — Пастирське і Битиця, а ще раніше — Зимне — загнули. Можливо це було не випадково, а відображало політику степових сусідів слов'ян — Аварської держави і Хазарського каганату. Цього не можна виключати хоча б ще й тому, що подібні акції повсюдно супроводжували входження тих чи інших племінних територій до складу Київської держави. Разом з тим, ці події ще більш відтінюють роль Києва у формуванні ранньої держави, якщо у VIII ст. він займав одне з центральних місць на вісі, що тягнулася зі сходу на захід по найбагатших східнослов'янських землях, то з IX ст. таке ж місце він посідає на шляху «з варяг у греки»,⁵² вздовж якого розташовуються основні центри держави Рюриковичів.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Введение // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект) — М.: 1990. — С. 4—9.
2. Там же. — С. 5, 8.
3. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М.: Наука, 1990. — С. 5—8.
4. Куза А. В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М.: Наука, 1981. — С. 33, 36, 38.
5. Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С. 110.
6. Мерперт Н. Я., Молчанов А. А. Структура протофракийских поселений раннего бронзового века в свете данных археологии и античной традиции (опыт интеграции источников по древнейшей истории Юго-Востока и Юга Балканского полуострова) // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социалистический аспект) — М., 1990. — С. 13—15.
7. Томашевский А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка—1. Препринт. — К., 1992. — С. 16.
8. Макаров Н. А. Население русского Севера в XI—XIII вв. По материалам могильников восточного Прионежья — М.: Наука, 1990. — С. III.
9. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси—М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1939. — С. 26—29.
10. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья — Л., Наука, 1981. — С. 12—15.
11. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 8 — 9, 59—63.
12. Терпиловский Р. В. Вказ. праця. — С. 9 Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры (свод археологических источников) — К.: Наукова думка, 1992. — С. 24—27.
13. Приймак В. В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — К.: Наукова думка, 1990. — С. 71—72.
14. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества — М.: Наука, 1982. — С. 244.
15. Юренко С. П., Приймак В. В. Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. — Суми — Ромни, 1990. — С. 74.
16. Гаркуша Н. Ф., Яцюк М. М. Почвоведение с основами геологии —

- М.: Колос, 1975. — С. 329—331.
17. Хотинский Н. А. Ковыль-трава на Куликовом поле — М.: Мысль, 1988. — С. 75.
18. Там же. — С. 62—63.
19. Юренко С. П. Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 119, 124.
20. Гиренко Н. М. Социология племени. Становление социологической теории и основные компоненты социальной динамики. — Л.: Наука, 1991. — С. 101.
21. Першиц А. И., Трайде Д. Община // Социально-экономические отношения и соционормативная культура. Свод этнографических понятий и терминов. — М.: Наука, 1986. — С. III.
22. Гиренко Н. М. Вказ. праця. — С. 101, 131.
23. Тимощук Б. А. Вказ. праця. — С. 79 — 85.
24. Нте Р. Ф. Введение в этнографию — Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. — С. 62.
25. Баран Я. В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашиця-1). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1992. — С. 6—8.
26. Гиренко Н. М. Вказ. праця. — С. 229.
27. Там же. — С. 226, 231.
28. Там же. — С. 234.
29. Там же. — С. 101, 103.
30. Куббель Л. Е. Племя // Социально-экономические отношения и соционормативная культура... — С. 145.
31. Александров В. А. Сельская община // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М.: Наука, 1987. — С. 374. — 375.
32. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город — К.: Наукова думка, 1989. — С. 20.
33. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории — К.: Наукова думка, 1987. — С. 16—17.
34. Першиц А. И. Союз племен // Социально-экономические отношения и соционормативная культура... — С. 193.
35. Кобищанов Ю. М. Полюдь и его трансформация при переходе от раннего к развитому феодальному государству // От доклассовых обществ к раннеклассовым — М.: Наука, 1987. — С. 136, 152, 158.
36. Куббель Л. Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе — М.: Наука, 1982. — С. 130 Першиц А. И. Вождество // Социально экономические отношения и соционормативная культура... — С. 34 Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-еконо-

мічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи // Археологія. — 1987. — № 57. — С. 64.

37. Баран Я. В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашиків.1). Автореф. дис. ... канд. іст. наук — К., 1992. — С. 14.

38. Куза А. В. Большое городище у с. Горняль. — С. 13, 38 Куза А. В. Малые города Древней Руси — М.: Наука, 1989. — С. 67.

39. Тимошук Б. А. Социальная сущность городища Зимно // Ранне славянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 152—155. Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський) — Чернівці: Сіверянська думка, 1993. — С. 69—71.

40. Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // СА.—1956. — № 25. — С. 138—170. Куза А. В. Большое городище у с. Горняль. — С. 37, 38.

41. Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1983. — С. 16—17.

42. Томашевский А. П., Гавриутхин И. О. Славянское поселение Тетеревка-1. Препринт. — К., 1992. — С. 19—20.

43. Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XIV вв.) // МИА. — 1960. — № 92. — С. 24.

44. Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых организмов (логико-методический анализ проблемы) // Исследование социально исторических проблем в археологии. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 78—79.

45. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 13, 47—48.

46. Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем. — С. 230.

47. Брайчевский М. Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 33—35. Сухобоков О. В. Славяне-Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) — К.: Наукова думка, 1975. — С. 153.

48. Павленко Ю. В. Вказ. праця. — С. 79.

49. Першиц А. И. Воздество // Социально-экономические отношения и сценонормативная культура. — С. 35.

50. Шинаков Е. А., Григорьев А. В. О возможности существования государственности на территории позднероменской культуры X в. // Вив-

чення історичної та культурної спадщини Роменщини. — С. 66—68.

51. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса — М.: Наука, 1983. — С. 267—268, 279.

52. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва — К.: Наукова думка, 1970. — С. 36 — 37.

III

Волинцевські пам'ятки межиріччя середніх течій Десни і Ворскли відомі переважно за даними розвідок останніх років. Розкопки проводилися на поселенні в урочищі Стан біля с. Волинцеве, Битицькому городищі, порівняно невеликі дослідження — на поселеннях біля с. Вовки, Токарі, Велізе, Литвиновичі, Солдатське. Роботи за межами даного регіону — на поселеннях біля с. Васильки на Сулі, м. Сосниця на Десні та Обмачів на Сеймі також носили обмежений характер.

Основна маса пам'яток регіону зосереджена у Посейм'ї та на р. Псел, у басейні р. Ворскли їх обмаль.

БАСЕЙН Р. ВОРСКЛИ.

Пам'ятки басейну р. Ворскли відкрито розвідками автора¹ і А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського².

С. Солдатське, Солдатська с/р., Великописарівський р-н.

Поселення багатощарове (рис. 3).

Розташоване на західній околиці села, неподалік мосту через р. Ворсклицю, поряд з птахофермою. Займає край борової тераси лівого берега річки, висота над заплавою біля 6 м, розміри поселення 150 м на 50—70 м, південна його частина знищена піщаним кар'єром і узвозами ґрунтових доріг, що спускаються у заплаву через територію селища. В 1987 і 1988 рр. на околиці проводилися охоронні дослідження, в ході котрих розкопано дві кургани³. Найцікавішим є керамічний комплекс з печі і заповнення глиняними № 1, близький до комплексів пам'яток Наддніпрянщини⁴. Також № 5 Сахнівського поселення⁵ і житло № 9 городища Монастир⁶. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Івапівка, Кириківська с/р., Великописарівський р-н.

Поселення багатощарове (рис. 3).

Розташоване на захід від південно-східної околиці села. Займає підняття мису першої надзаплавної тераси лівого берега південної протоки р. Ворскли, біля старика. Розміри поселення 270 м на 50—100 м. Висота над заплавою 4 м. Потужність культурного шару 0,7—0,8 м. З поселення знайдені фрагменти ліпної, амфornoї і характерної гончарної кераміки з характерними дощеними смугами.⁶ Матеріали розвідки знаходяться в Сумському краєзнавчому музеї.

БАСЕЙН Р. ПСЕЛ

Пам'ятки басейну Пела відомі за даними І. І. Ляпушкіна, О. В. Сухобокова і С. П. Юренка, А. М. Обломського і Р. В. Терпиловського та автора. С. Куданівка, Лебединська м/р, Лебединський р-н.

Поселення багатшарове (рис. 4).

Розташоване за 2 км на захід від села, на лівому березі р. Псел. Займає край першої надзаплавної тераси, висота над рівнем заплави до 5 м. Розміри поселення 550 м на 30—50 м, потужність культурного шару 0,7 м. З півдня територія селища обмежена слабко заболоченими улоговинами. Волинцевські матеріали представлено фрагментами ліпного і гончарного посуду, уламками амфор.⁷ Матеріали розвідки 1991 р. знаходяться в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Бишків, Бишківська с/р, Лебединський р-н.

Поселення багатшарове.

Розташоване на краю другої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел, біля ферми радгоспу (з північного заходу). Висота над рівнем заплави 6—7 м. Розміри поселення 280 м на 30—100 м, потужність культурного шару 0,6 м. Матеріали волинцевського типу представлено ліпною і гончарною керамікою.⁸ Виявлене в ході розвідки 1991 р., матеріали зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Бровкове, Шпилівська с/р, Сумський р-н.

Поселення багатшарове.

Розташоване за 1,3 км на південь-південний схід від с. Бровкове і на такий же відстані на північ від с. Харківщина. Південну частину пам'ятки займають будови хутора Закладна. Селище знаходиться на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел, висота над рівнем заплави від 1 до 5 м. Розміри 300 м на 100—120 м. Потужність культурного шару до 1 м. Волинцевські матеріали представлені нечисельною гончарною керамікою з лощеною поверхнею.⁹ Селище виявлене в ході розвідки 1991 р. матеріали зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Токарі, Токарівська с/р, Сумський р-н.

Поселення багатшарове (рис. 5—11).

Розташоване між с. Токарі і околицею м. Сум — Василівкою, займає край підвищеної ділянки першої надзаплавної тераси з крутим схилом, висота над заплавою лівого берега р. Псел 7—10 м. З півдня, паралельно обриву берегової тераси, поселення обмежене частково заболоченими улоговинами. Селище витягнуте зі сходу на захід смугою, довжина якої біля 500 м, ширина 70—80 м. Поселення відоме за даними Г. В. Радько, в 1987 р. на ньому було проведено розвідувальні роботи загonom Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН України під керівництвом автора, в ході яких досліджене житло-напівземлянка та проведено шурфування за-

хідної частини поселення. Потужність культурного шару 0,4—0,8 м. В напівземному матеріалі і культурному шарі зустрінуто ліпну і гончарну волинцевську кераміку, фрагменти амфор, уламок серпа (рис. 8, 9).

В розкопі було досліджено напівземлянкову споруду складної конструкції. Вона була заглиблена в передматериковий і материковий глиняний шар, орієнтована за сторонами світу кутами, розміри заглибленої частини котловану 3,5 м на 4,5—5,7 м (рис. 7). Глибина 1,2 м від сучасної поверхні. В північному кутку напівземлянки виявлено спеціально споруджений куб з глини, в якому вирізано піч, нижче поду котрої знаходилася вимостка з щелеп великої рогатої худоби чи коня. Піч займала центральне положення, в плані трапецієподібна, із скругленими кутами, до челюстей звужується, розміри 0,9 на 0,5—0,8 м. Під мав діаметр, що свідчить принаймні про один серйозний ремонт печі. Склепіння печі збереглося частково, воно піднімається над рівнем поду до 30 см, можливо, дещо просіло. Перед пічкою простежено сліди ями підтрикутно-округлої форми, її діаметр 1,6—1,8 м, глибина 0,4 м. У північному кутку виявлено останець-лежанку, що плавно підвищувалася в бік стінки, до південно-західної стінки прилягала лежанка менших розмірів, неправильної форми. Від типових напівземлянок дану споруду відрізняють кілька деталей. Це наявність своєрідної прибудови, яка продовжувала напівземлянку вздовж південно-західної стінки і завершується ямою (рис. 7), а також тарілкоподібного вогнища діаметром 0,9 м біля східного кутка житла. Останнє мало добре виражені бортики, товщина їх і поду до 10 см. Піщина коричнево-сіра, місцями темна. Поряд із вогнищем розчищено великі фрагменти обмазки.¹⁰ Найближчою аналогією даному типу житла є споруда № 11 з Юганівського городища салтівської культури, в її південному кутку знайдено камінь у вигляді вогнища, що виступало за межі напівземлянки. Аналогічні паралелі, наведені Г. Є. Афанасьєвим, є досить переконливими. Аналіз критика поглядів даного дослідника з боку В. С. Флєрова щодо домобудівництва¹² на дану споруду не поширюється. Скупчення навколо вогнища і у ньому великих шматків обмазки вказує на правомірність інтерпретації вогнища як каміня, що виступав за межі житла і лише жерло виходив всередину. На користь такої інтерпретації свідчить і той факт, що у вогнищі було знайдено фрагменти горщика, котрий розчищено на нижньому рівні, у заповненні житла (рис. 8, 1).

Реконструкція даної напівземлянки з великим ступенем достовірності, напевно, чи можлива, оскільки виразних конструкцій верхньої частини не збереглося. Однак досить промовистими є відсутність будь-яких стовпових конструкцій і каналок вздовж стінок, котрі характерні для будинків стовпової і зрубної конструкції. В той же час у східному кутку напівземлянки збереглися залишки бурої обгорілої глини на фоні материка, їх діаметр біля 15 см, що свідчить про наявність слідами вертикальних стовпів. Вони розташовані таким чином, що між ними можна закласти стовбур діаметром до 20-25 см, тобто типовий

для давньоруських зрубних жител.¹³ Оскільки подібне розташування стовпів не є характерним для зрубних і стовпових реконструкцій, до того ж у даній напівземлянки занадто складні для цього обриси, доводиться припускати, що в цьому випадку застосовувалася фахверкова конструкція стін.

При цьому способі виготовлялася рама із горизонтальних і вертикальних стовбурів, яка могла підсилюватися діагональними стовбурами. Простежені плями могли належати відбиткам саме таких стовбурів-деталей рами. Всередині раму могли заповнювати стовбурами, плахами, жердинами, тином дерном і т. п. У населення салтівської культури такі конструкції набули певного поширення¹⁴, а за етнографічними спостереженнями в середовищі східних слов'ян відмічено лише вузьколокальне застосування такого способу будівництва.¹⁵ Свого часу Г. В. Борисевич критично оцінив реконструкції жител П. О. Раппопорта, вказавши на їх заниженість по висоті.¹⁶ Це зауваження підкріплюється і етнографічними матеріалами, згідно яких існували певні пропорції при будівництві зрубів. Зрубам розмірами до 4 на 4 м (традиційні параметри житлового архаїчного приміщення на Поліссі) відповідає висота 2—2,4 м.¹⁷ В той же час практично в усіх реконструкціях дослідниками допускається висота стін близько 1,5 м і відсутність стелі.¹⁸

Згідно етнографічних даних, висота входу в архаїчних будинках Полісся становить 1,3—1,4 м, при цьому дверна перемичка чи вікно позначали рівень диму в приміщенні за курного опалення.¹⁹ Враховуючи той факт, що з даній напівземлянки було дві опалювальні споруди, а також беручи до уваги висоту входу та заглибленість у ґрунт на 0,6 м, отримаємо висоту стіни 2 м. При цьому припускається чотирисхила конструкція даху. За умови двосхилого даху висота стін могла бути нижчою, але все одно, за етнографічними даними, навіть у курних приміщеннях без стелі висота стін була розміром з людський зріст.²⁰ Стосовно інтер'єру даного приміщення слід зазначити, що він відрізняється від типового слов'янського як більшою площею лежанок загалом, так і тієї, що прилягала до східного кута. Особливих рис відмінності набула напівземлянка внаслідок спорудження каміна, який виступав за межі напівземлянки і міг знаходитись у ніші, спорудженій глинобитним способом. Камін використовувався як для опалення приміщення, так і приготування їжі, на що вказують уламки верхньої частини горщика, котрий майже цілком було знайдено над лежанкою, нижче рівня вогнища. Лежанка плавно підвищувалася у південному напрямку, до стіни, від заглибленого центру житла. Всі лежанки, в т. ч. і та, в котрій було влаштовано піч, напевно були обшиті повністю чи частково деревом. Вхід до житла був поряд з пічкою, з північного заходу, з боку річки. Таке влаштування входу відоме як за етнографічними, так і за археологічними даними, наприклад, у напівземлянки Г. Донецького городища.²¹ Як продовження напівземлянки у південно східному напрямку добре простежувалася прибудова, західна стінка якої чітко виділялася, а східна не простежувалася через пониження материка і похилий схил. Судячи з наявності ями, дана

прибудова мала виконувати функції зберігання продовольства і напевно чи знаходилася під одним дахом з напівземлянкою. Вона могла бути нижчою за напівземлянку, з односхилим дахом. Подібні конструкції відомі за етнографічними даними.²²

Із заповнення напівземлянки походять розвали ліпного та гончарного горщиків, а також дрібніші фрагменти ліпного і гончарного посуду (р. с. 8-10). Крім того, із заповнення верхньої частини напівземлянки походять фрагменти амфор, салтівських кухонного горщика та піфоса (рис. 11). Дрібні фрагменти стінок салтівського кухонного горщика траплялися і в нижній частині заповнення житла. Аналогічна кераміка, а також точильні бруски і уламок серпа, як вже зазначалося, траплялися в культурному шарі і підйомному матеріалі. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Велика Чернеччина, Великочернеччинська с/р, Сумський р-н.
Поселення (рис. 5).

Розташоване на території села, біля спуску дороги до Миронілля у заплаву. Пам'ятка займає знижену ділянку лівого корінного берега р. Псел, висота над рівнем заплави 8—9 м. Розміри поселення 220 м на 50—80 м. Потужність культурного шару біля 0,4 м. Поселення розорюється, частково зруйноване дорогою і садибами. Підйомний матеріал представлений ліпною і гончарною волинцевською керамікою. Селище виявлене в ході розвідки 1991 р.²³ матеріали знаходяться в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Битиця, Битицька с/р, Сумський р-н.
Городище і селище (рис. 5).

Пам'ятки багатшарові. Комплекс розташований за 2 км на схід від с. Битиця, поряд з дорогою з нього у с. Микільське, на правому корінному березі р. Псел, у лісі. Висота над заплавою р. Псел біля 60 м. Городище розташоване на місці площею до 6 га. З напільного боку і по периметру городище укріплене. В 1953 р. городище досліджувалось І. І. Ляпушкіним, 1984—автором, з 1985 р. там проводять розкопки О. В. Сухобоков і С. П. Юренко, матеріали розкопок частково опубліковані.²⁴ Всього на городищі досліджено біля 50 волинцевських об'єктів, зроблено кілька розрізів укріплень. Житлові споруди представлені різними типами напівземлянок (опілкою в кутку, по центру стіни та у підбої) і юртоподібними або наземними чи слабозаглибленими приміщеннями з центральним розташуванням вогнища, хоча трапляються і вогнища поблизу стінок. Одна з таких споруд, розкопаних у 1984 р., мала вогнище по центру, яке простежувалося у вигляді скупчення каменів, в тому числі від жорен. З його заповнення походять переважно фрагменти гончарної волинцевської кераміки, а також ліпної та салтівських кубинки і глечика. Поряд простежувалися сліди ще одного об'єкта, зруйнованого окопом, очевидно, обривом корінного берега, з його заповнення серед інших фрагментів трапився орнаментований «гусеничною».

З напільного боку від городища знаходиться селище, площа якого орієнтовно 1,25—1,75 га, на якому простежено кілька западин від напівземлянок. Одна з них була розрізана траншеєю розмірами 5 м на 1 м. В ній було простежено профіль згорілої напівземлянки, а також виявлено черинь вогнища діаметром 0,5 м, розташований поряд зі стіною приміщення. Із заповнення походять фрагменти стінок ліпного посуду²⁵.

Сліди поселення виявлено також і на невеликому, площею біля 0,2 га, зниженому по відношенню до території городища, майданчику східного схилу городища.

Матеріали розкопок 1984—1993 рр. знаходяться в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Запсілля, Запсізьська с/р, Краснопільський р-н.

Поселення багатшарове (рис. 12-15).

Розташоване між с. Могриця Сумського р-ну і с. Запсілля, на відстані 3 і 2 км на схід і захід відповідно, біля літнього табору сільськогосподарського підприємства останнього села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел, висота над рівнем заплави 3—4 м, розміри поселення 230 м на 50—70 м. Потужність культурного шару до 0,4 м. В обриві, утвореному розмивами ріки в час повеней, виявлене напівземлянкове житло, в якому при зачистці 1991 р. знайдено рибальський гачок і невеликі фрагменти ліпного ранньслов'янського посуду.²⁶ В 1993 р. пошкоджену ділянку пам'ятки було досліджено, в результаті чого розкрито уцілілу частину напівземлянки і чотири господарських ям.

Напівземлянка була зорієнтована за сторонами світу кутами, вцілів лише північний кут житла із пічкою та стінами довжиною 3 і 3,3 м. Глибина підлоги житла від сучасної поверхні 0,5—0,7 м, стінки заглиблені на 0,2—0,4 м у передматерик і материк. Пічка підпрямокутної форми, розмірами 1,35 м на 0,85 м, висотою 0,4 м. Спершу вона була, напевно, вирізана у материк, а вже пізніше, у ході ремонту, зовнішня стінка сформована із жовтої глини. Склепіння печі, що піднімалося над кубом, було виліплене з глини і складене з конусів та каменя-піщаника. Піч пережила три періоди функціонування, про що свідчить така ж кількість черинів. На останньому етапі опалювальна камера мала розміри 0,75 м на 0,55 м, раніше її розміри були такими ж, про що свідчать розрізи печі. У завалі печі трапилося два фрагменти ліпної волинцевської кераміки (рис. 15). Біля печі, поряд зі стінками, розчищено дві стовпові ямки, заглиблені на 37 і 41 см, діаметром 0,4 м і розмірами 0,3—0,6 м відповідно. Заповнення житла у порівнянні з простеженням у 1991 р. в профілі було одноріднішим: прошарок горілого ґрунту і деревного вугілля залягав лише перед пічкою, а не по всій підлозі, вище котлован було заповнено супіском темно-сірого кольору, який майже не відрізнявся від культурного шару. З верхньої части-

ни заповнення походить фрагмент високого вертикального вінчика гончарного волинцевського горщика (рис. 15).

Ями №№ 1—3, розташовані північніше житла, були заповнені горілим ґрунтом (№ 1) і темним супіском. Ями № 1 і 2 мали круглу форму, діаметром 1 і 1,2 м відповідно, глибиною 0,55 м, у їх заповненні траплялися дрібні маловиразні фрагменти ліпної кераміки та уламки конусів, що і дає можливість віднести до волинцевського етапу існування селища. Яма № 3, в плані подібна цифрі 8, складалася з двох частин, діаметром 1,2—1,3 м кожна, глибиною 0,6 м, заповнення її за кольором і складом ґрунту аналогічне ямам № 2 і 3. Тут також трапилися уламки конусів. Заповнення ями № 4, майже повністю знищеної обривом, не містило хронологічно визначених матеріалів. Решта зафіксованих ям, судячи за розмірами, були стовповими.

Недостатня збереженість напівземлянки не дає можливості одно-значно уявити конструкцію стін, хоча присутність стовпових ям виключає зрубну їх конструкцію.

Крім перелічених вище пунктів, з басейну р. Псел походять випадкові знахідки речей, а також об'єкти, котрі неоднозначно інтерпретуються.

С. Піщане, Сумська м/р, м. Суми.

Поселення багатшарове (рис. 5).

Розташоване на південно-східній околиці села, за 0,8 км на схід від тваринницького комплексу. Займає підвищення останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Олешні (права притока р. Псел), поблизу впадіння першої в другу. Висота над заплавою біля 10 м. Пам'ятка відкрита Г. В. Радько,²⁷ потім обстежена і в 1990 р. розкопувалась О. І. Журком. Серед об'єктів досліджених ним, є пічка, інтерпретована як виробнича, де випалювались нібито важки для ткацького станка, датована автором розкопок часом існування черняхівської культури.²⁸ Однак «важки», що експонуються в кабінеті археології СДПІ, не мають характерних для такого роду виробів отворів і тотожні типовим волинцевським і роменським «конусам». Дана обставина, а також подібність печі до типових волинцевських і роменських печей, керамічні матеріали селища, на думку Г. М. Некрасової,²⁹ свідчать про вірогідність іншої інтерпретації даного об'єкта. Можна припустити, що в даному випадку було досліджено напівземлянку, заглиблену в культурний шар, контури якої не простежувалися. Ймовірно, що об'єкт, про який йшла мова, належав до ранніх чи пізніших волинцевських комплексів. Матеріали розкопок експонуються в кабінеті археології історичного факультету Сумського педінституту, розвідок — Сумському палаці дітей та юнацтва.

С. Токарі, Токарівська с/р, Сумський р-н.

Випадкова знахідка (рис. 5).

За 2 км на схід від північно-східної околиці села (колишнє с. Мала Чернеччина) було випадково знайдено стремено, аналогічне алтівським та битицьким.³⁰ Зберігається в Сумському краєзнавчому музеї.

БАСЕЙН Р. СЕЙМ

Найбільше волинцевських пам'яток розташовано у Посейм'ї, як на самій ріці, так і на її притоках.

С. Ленінське (кол. Спаське), Ленінська с/р, Кролевецький р-н.
Поселення багатозарове.

Розташоване за 2,2 км на південь-південний захід від села, в урочищі Поділ. Займає ділянку першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. розміри селища 190 м на 100—150 м, висота над рівнем заплави 1—1,5 м. Потужність культурного шару біля 0,5 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду з домішками крупного шамоту в тісті, серед них вінчики з пальцевими заціпами по краю, а також уламки червоноглиняних середньовічних амфор.³¹ Селище відкрито в ході розвідки 1990 р. А. М. Обломський та Р. В. Терпиловським. Матеріали розвідки зберігаються в Путівльському краєзнавчому музеї.

С. Латишівка, Зінівська с/р, Путивльський р-н.
Поселення бататошарове (рис. 4).

Розташоване на західній околиці села, на правому корінному березі р. Сейм, висота над рівнем заплави 20—25 м. Розміри поселення близько 50 м на 50 м, значна його частина зруйнована. Потужність культурного шару біля 0,6 м. В 1982 р. Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН України проводились охоронні дослідження пам'ятки, в ході котрих поряд з роменськими знахідками та об'єктами траплялися волинцевські, в тому числі характерний гончарний посуд.³²

С. Піски, Пісківська с/р, Буринський р-н.
Поселення.

Досліджувалося Л. І. Белінською в 1991 р.
Матеріали розкопок знаходяться в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Нові Вирки, Нововирківська с/р, Білопільський р-н.
Поселення багатожарове (рис. 16).

Розташоване за 0,9 км на північ-північний захід від центральної частини села, безпосередньо біля впадіння р. Вир — лівої притоки р. Сейм — в останню. Займає ділянку високої заплави розмірами близько 500 м на 50—70 м, потужність культурного шару біля 0,5 м. При шурфуванні на селищі виявлено фрагменти гончарної волинцевської кераміки.³³ Поселення виявлено в 1986 р. розвідувальним загonom Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН України. Матеріали зберігаються в Сумському краєвому музеї.

С. Волинцеве, Юр'ївська с/р, Путивльський р-н.

Поселення багатозарове і ґрунтовий могильник (рис. 16).

Розташоване за 1,5 км на схід від східної околиці села, на правому березі долини р. Сейм. Займає мис першої надзаплавної тераси, безпосередньо біля селища знаходиться русло р. Горн-правої притоки р. Сейм, яка, напевно, була руслом чи протокою ріки.

Пам'ятка досліджувалася Д. Т. Березовцем, О. В. Сухобоковим і С. П. Юренко, матеріали розкопок частково опубліковано.³⁴ Матеріали розкопок зберігаються в фондах ІА АН України, Путивльському краєзнавчому музеї, окремі речі — в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Попово-Лежачі, Курська обл., Росія.

Поселення багатощарове.

Розташоване за 15 км на північ від східної околиці села, займає частину сильно зруйнованого дюнного підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм. В 1993 р. на поселенні розкопано кілька волинцевських жител А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським.³⁵

С. Литвиновичі, Литвиновицька с/р, Кролевецький р-н.

Поселення багатощарове (рис. 19).

Розташоване за 0,35 км на південь від південно-західної околиці села, займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень, висота над заплавою близько 4—5 м, розміри волинцевського поселення орієнтовно 150 м на 50—100 м, потужність культурного шару біля 1 м. В 1992 р. на поселенні досліджено три напівземлянки з печами в кутках і характерною керамікою в заповненні деяких із них,³⁶ роботи велися Лівобережною раннеслов'янською експедицією РАН. Матеріали розкопок зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї.

С. Воргол, Литвиновицька с/р, Кролевецький р-н.

Городище багатонарове (рис. 19).

Розташоване за 1,3 км на схід від північної околиці села, займає високі миси правого корінного берега р. Клевень, висота над заплавою біля 50 м. Під час розкопок Д. Т. Березовця в ямі, перекритій пізньороманським житлом № 4, знайдено характерний волинцевський ліпний горщик з пальцевими защипами по вінчику та слабопрофільований, характерний для козачинської культури,³⁷ які знаходяться в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Кочерги, Волокитинська с/р, Путивльський р-н.

Поселення багат шарове (рис. 17).

Розташоване, знаходиться за 1 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає мис останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань (права притока р. Клевень). Розміри поселення 160 м на 130 м, потужність культурного шару 0,3—0,4 м, висота над рівнем заплав біля 3 м. Територія селища частково зруйнована двома піщаними кар'єрами. З пам'ятки походить ліпна волинська кераміка з характер-

ними заціпами по вінчику. Поселення відкрито в ході розвідки А. М. Обломського та автора 1992 р.³⁸ Матеріали розвідки знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї.

С. Веселе, Веселівська с/р, Путивльський р-н.
Поселення багатощарове (рис. 18).

Поселення розташоване за 1 км на захід від центру с. Веселе. Займає край останця першої надзаплавної тераси лівого берега р. Клевень. Розміри селища 280 м на 40—60 м, висота над заплавою до 5 м. Воно поросло лісом і пошкоджене на значній території кар'єрами.

На одному з уцілілих майданчиків серед кар'єра в центральній частині поселення було проведено невеликі дослідження Лівобережною ранньою слов'янською експедицією РАН за участю автора. Було виявлено дві напівземлянки, одна з яких була досліджена майже повністю. Житло № 1, з півдня і сходу пошкоджене кар'єром, було простежене на фоні материка на глибині 0,7 м, воно було орієнтоване за сторонами світу стінами. Розміри 3,1—3,2 м на 3,4—3,6 м, підквадратної форми. В північно-західному кутку знаходилася піч, що простежувалася у вигляді завалу глини з конусами і каменем-піщаником, а після розчистки виявилася кубоподібною, розмірами 1,5 м на 1,1 м, висотою до 0,5 м. Вона була зорієнтована челюстями до сходу, дещо повернута до центру житла, від стіни челюсті були на 0,2 м довгими. Черинь печі підпрямокутної форми, розмірами 0,8 м на 0,4 м. Простежено чотири черині товщиною біля 3 см кожен. При цьому капітальний ремонт піч зазнала одного разу, внаслідок чого опалювальна камера дещо змістилася в бік челюстей. Оскільки котлован напівземлянки було викопано в піску, то піч сформували з спеціально принесеної глини, звід споруджено з використанням конусів і каменю, останній використано і для викладання панциру над західною частиною печі. Розміри каменів від 10 см на 10 см до 10 см на 40 см. В завалі зводу печі і під ним, в тому числі в опалювальній камері, виявлено чисельні уламки ліпного посуду з домішкою шамоту в тісті, частина його повторно випалена (рис. 21,6). Підлога в районі печі і центральній частині житла підмазана тонким (до 2 см) шаром глини зі слабкими слідами випалу, його глибина від сучасної поверхні 1,4 м. Вона була рівною, в південно-східному кутку, приолізено до центру західної стіни, а також біля зверненого до центру житла кута печі виявлено стовпкові ямки відповідно овальної і круглої форми, діаметрами 26—40 см, 35—40 см, 30 см, глибиною 24, 35 і 33 см. Заповнення житла було стратифікованим і складалося з трьох шарів (рис. 20). Верхній і нижній шари мали товщину 10—16 і 6—8 см відповідно і являли собою чорний нуглистий супісок. Середній горизонт був потужнішим — до 40—45 см, темно-сірий супісок. Кераміка з усіх трьох шарів дуже близька за фактурою і формами і практично ідентична знайденій у пічці, причому в ряді випадків фрагменти посуду з другого і третього горизонтів склеювались. Вона відноситься до волинцевської, орнаментованої пальцевими заціпами

по вінчику (горщики і сковородки) і без орнаменту (рис. 21, 22), а також колючинської слабопрофільованої (рис. 22, 3).

Поруч з житлом № 1 частково простежено контури напівземлянки № 2. На фоні жовтого піску-материка — його заповнення, чітко виділялося. Вона орієнтована стінами по сторонах світу, один з боків котловану (східна стінка) сягає 4,4 м по верхньому краю. При зачистці верхньої частини напівземлянки було знайдено уламок сковорідки, орнаментований пальцевими заціпами по краю (рис. 25). Напівземлянка № 2 явно пізніша за напівземлянку № 1, що видно із стратиграфічних даних: перша влучена в материк із рівня нижнього краю перевідкладеного шару, прорізаючи при цьому непошкоджений шар темно-сірого супіску, що залягає над житлом № 1. Знахідки з темно-сірого шару супіску відносяться як до волинцевських, так і ранішніх старожитностей, серед них привертає увагу фрагмент плічка горщика з типовим для роменських і пізніх волинцевських (для останніх у значно меншій мірі) гусеничним орнаментом (рис. 25).

Стосовно реконструкції верхньої частини житла № 1, то можна припустити фахверкову будову стін, на що вказує нерегулярне розташування стовпівих ям. Стовп біля печі міг служити як опорою для даху, та вірогідніше — підтримувати обшивку печі, принаймні на першому етапі функціонування печі. Хоча відстань між краєм котловану і стовпом дорівнює 15 і більше см, що достатньо для зведення зрубу, але відсутність проміжку між пічкою і стінами котловану не знаходить задовільного пояснення за умови зрубною конструкції житла, бо сипучість ґрунту розташування зрубу над краєм верху котловану робила неможливим, з цієї ж причини і прискіпання стін зовні також було недоцільним. За фахверковою конструкції стін можна було регулювати форму рами, яка служить основою стіни.

Житло № 1 на підставі подібності з ранніми волинцевськими комплексами (житло № 19 поселення в урочищі Стац, напівземлянок № 10 і 12 Хитців, жител № 13 і 16 Роїща)⁴⁰ можна віднести до числа ранніх і датувати в межах першої половини VIII ст., на що вказує як наявність колючинської кераміки, так і овальніші плічка, шийка, вінчики у порівнянні з пізнішими волинцевськими та роменськими формами посуду.

Матеріали розкопок зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї.

М. Глухів, Глухівська м/р.
Поселення багатощарове.

Розташоване на території м. Глухів, у його передмісті Веригине. Займає частину першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань, висота над заплавою біля 6 м. Територія поселення зайнята садибами. При шурфуванні по вул. Довженка, 12 в культурному шарі потужністю близько 1 м у перевідкладеному стані було знайдено фрагменти ліпного і типового гончарного волинцевського посуду.

Поселення виявлене в 1992 р.⁴¹ матеріали зберігаються в Глухівській філії Сумського краєзнавчого музею.

Поряд із поселеннями та могильником, у Посеймі відомі і випадкові знахідки, скарби, які відносяться до кола волинцевських старожитностей.

С. Нечаївка, Гвиштівська с/р, Буринський р-н.
Випадкова знахідка (рис. 2).

В колекції Я. М. Морачевського, що зберігається в Сумському краєзнавчому музеї, серед кераміки з урочища Попів Вир біля с. Нечаївка є виразний фрагмент ліпної кераміки з характерним для пізніх волинцевських і роменських старожитностей гусеничним орнаментом (рис. 25).

С. Красне, Кардашівська с/р, Путивльський р-н.
Випадкова знахідка.

В 1991 р. під час розкопок багаточислового поселення Красне—4 А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським трапилася частина перехрестя шаблі, яке хронологічно викладається в період існування волинцевських старожитностей.⁴² Разом з колекцією знахідок з поселення знаходиться в Путивльському краєзнавчому музеї.

С. Харівка, Зінівська с/р, Путивльський р-н.
Скарб (рис. 4).

Знайдено випадково, частина його зібрана і опублікована Д. Т. Березовцем, ним же проведено невеликі дослідження на місці знахідки.⁴³ Розташовується на південь від села, в заплаві правого берега р. Сейм, на відстані біля 4 км від згаданого вище поселення біля с. Латишівка. Скарб знаходиться в Музеї історичних коштовностей України.

С. Латишівка, Зінівська с/р, Путивльський р-н.
Місцезнаходження (рис. 4).

Розташовується на східній околиці села, безпосередньо біля крайньої садиби та ЛЕП, поряд із верхів'ям яру правого берега р. Сейм, на відстані до 50—70 м від краю корінного берега. В 1982 р. при шурфуванні Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН України було виявлено фрагменти ліпної і гончарної волинцевської кераміки. Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї.

С. Рудневе, Руднівська с/р, Путивльський р-н.
Випадкова знахідка.

Знаходиться на території села, на правому корінному березі р. Берюшка (ліва притока р. Клевень). При шурфуванні на території давньоруського городища серед знахідок цього періоду трапився фрагмент стінки гончарного волинцевського посуду.⁴⁴ Знаходиться в Сумському краєзнавчому музеї.

С. Фотовиж, Фотовизька с/р, Глухівський р-н.
Скарб.

Знайдено в околицях села, точне місце знахідки невідоме.⁴⁵ Експонується в Національному музеї історії України.

С. Товстодубове, Бачівська с/р, Глухівський р-н.
Випадкова знахідка.

В 1988 р. при шурфуванні меншого давньоруського городища було знайдено багаточасткову намистину, аналогічну таким же предметам скарбу з розкопок на Битицькому городищі 1984 р.⁴⁶ Знаходиться в Сумському краєзнавчому музеї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Приймак В. В. Охранные исследования памятников VIII—X вв. в Верхнем Поворсклье // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 77—81.
2. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Отчет о разведывательных работах Белгородской раннеславянской экспедиции на территории Белгородской и Сумской областей в 1989 г. // НА ІА АН України.
3. Приймак В. В. Вказ. праця. — С. 77 — 81.
4. Приходнюк О. М. Раннесредновековне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 102, 104, рис. 3.
5. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Мопастьрек на Среднем Днепре — К.: Наукова думка, 1988. — С. 19 — 20, рис. 13.
6. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Вказ. праця. — С. 13, рис. 27.
7. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В. Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. // НА ІА АН України. — С. 2—3, рис. 3; 38, 10—15.
8. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В. Вказ. праця. — С. 4—5, рис. 8; 43.
9. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В. Вказ. праця. — С. 7, рис. 16; 48.
10. Приймак В. В. Отчет об охранных и разведочных раскопках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской обл. в 1987 и 1988 гг. // НА ІА АН України. — С. 16 — 22, табл. 40—55.
11. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII — X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. Труды Оскольской экспедиции. — М.: Наука, 1987. — С. 60—63, рис. 40.

12. Флеров В. С. Два юртообразных жилища Правобережного Цимлянского городища (из раскопок Советско-Болгарской экспедиции в 1987 г. // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе — Казань, 1990. — С. 20.

13. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САН. — Вып. Е 1—32. — Л.: Наука, 1975. — С. 133.

14. Афанасьев Г. Е. Вказ. праця. — С. 45, 48.

15. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М.: Наука, 1987. — С. 226.

16. Борисевич Г. В. Рец. на кн.: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. // САН. — Вып. Е 1—32. — Л.: Наука, 1975. // СА. — 1978. — № 4. — С. 284 — 285.

17. Полесье. Материальная культура. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 297, 302.

18. Раппопорт П. А. Вказ. праця. — С. 158 — 159.

Приходнюк О. М. Раннеслов'янське житло на Поділлі // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 35.

Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (V—VII ст. н. е.) — К.: Наукова думка, 1975. — С. 19—24.

Кравченко Н. М., Струнка М. Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст. // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 86, 92, 93.

19. Полесье. Материальная культура. — С. 308.

20. Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника. — М.: Наука, 1989. — С. 139, 143, 607.

21. Дьяченко А. Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX — начале X вв. // Археология славянского Юго Востока. — Воронеж, 1991. — С. 39, рис. 3, 2.

22. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. — С. 25 — 26.

23. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В. Вказ. праця. — С. 13, рис. 37.

24. Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1959. — № XXIX—XXX. — С. 65—77.

Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 92—105.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 26, 27, 36, 77, 125—133.

25. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки і спостереження на території Сумської обл. в 1991 р. // НА ІА АН України. — С. 9—13.

26. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В. Вказ. праця. — С. 12—13, рис. 136; 49.

27. Радько А. В. Работа секции археологии дворца пионеров и школьников г. Сумы // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Апрель 1989 г. — Сумы, 1989. — С. 9—10, рис. 1, схема 1.

28. Розкопки О. І. Журка 1990 р.

29. Консультація Г. М. Некрасової.

30. Белинская Л. И. К вопросу о связях славян и племен салтовской культуры в лесостепном Днепровском Левобережье в VIII—X вв. // Проблемы археологии Сумщины. — С. 74, рис. 6, 5.

31. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 г. // НА ІА АН України. — С. 30—31, рис. 24; 63.

32. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) — Путивль, 1990. — С. 76—84.

33. Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ІА АН України. — С. 85.

34. Березовец Д. Т. Дослідження на території Путивльського району. Сумської області // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 244—250.

Березовец Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // АП УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 49—54.

Березовец Д. Т. Новые раскопки в с. Волынцево // АИНУ 1965 — 1966 гг. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 166—169.

Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль... — С. 44—61.

35. Повідомлення Р. В. Терпиловського.

36. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В., Кропоткин А. В. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г. // НА ІА АН України. — С. 12—17, рис. 51—53; 66—67; 70—72; 81.

37. Березовец Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі. — С. 59 — 61.

38. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В., Кропоткин А. В. Вказ. праця. — С. 1, рис. 3, 4; 20.

39. Там же. — С. 9—11, рис. 40—48.

40. Щеглова О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа // КСИА. — 1986. — № 187. — С. 15—23.

Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья — Л.: Наука, 1981. — С. 124, 126, рис. 48, 50.

Терпиловский Р. В. Поселение I тыс. н. э. у с. Рованце на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 73, 74, рис. 6, 7.

41. Звагельский В. Б., Приймак В. В. Звіт про археологічні дослідження давньоруського міста Глухова у 1991 — 1992 рр. // НА ІА АН України. — С. 14—15, табл. 38.

42. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В. Вказ. праця. — С. 25, рис. 135, 13.

43. Березовець Д. Т. Харівський скарб // Археологія. — 1952. — Т. VI. — С. 109 — 110.

44. Сухобоков О. В., Приймак В. В., Горбцов А. А., Звагельський В. Б. Отчет о разведках на территории Сумской обл., для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // НА ІА АН України, 1988/176 № 23227. — С. 32, 33.

45. Козловська В. Срібний скарб часів великого переселення народів в с. Фатівіж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського — К., 1928. — С. 45.

46. Сухобоков О. В., Приймак В. В., Горбцов А. А., Звагельський В. Б. Вказ. праця. — С. 37—38.

ВИСНОВКИ

Відтворення соціально економічних і соціально-політичних процесів давнини завжди носить гіпотетичний характер, що обумовлено станом джерел, рівнем наукових знань, поглядами автора. Усвідомлюючи це, дослідниками ведуться пошуки шляхів об'єктивізації вивчення історичних подій і явищ. Для цього залучаються методи інших наук, що набуло особливого поширення в археологічних дослідженнях останніх десятиліть, а також вдосконалюється сам спосіб проведення аналізу минулого. Зокрема, пропонується відокремити кілька аспектів проблеми і кожен з них проаналізувати окремо, щоб мати потім можливість перевірити шляхом співставлення і сумісності отримані висновки.¹ Саме виходячи з цього, і побудовано структуру праці: щоб мати можливість співставити висновки, отримані в результаті аналізу етнокультурного процесу і територіальної структури пам'яток, яка відображає соціально-політичний і соціально-економічний розвиток суспільства. Джерельна база у найстилішому вигляді у формі зводу викладена у третьому розділі.

Висновки даної праці перекликаються із зробленими раніше у працях дослідників процесу формування ранньої держави у Східній Європі², а також тими, до яких прийшли фахівці з історії Дніпровського Лівобережжя.³ Чимало підтверджуючого матеріалу, зокрема щодо контактів слов'ян зі степом, міститься в праці О. Й. Пріцака «Походження Русі», хоча, наприклад, співставлення археологічних даних про Стару Ладугу VIII ст. і Битицю, Пастирське, Київ, Чернігів зовсім не переконує в тому, що перша може вважатися найдавнішим міським центром Східної Європи.⁴ Висновки даної праці базуються і на тих узагальненнях, які зроблені у 80-х рр. в теоретичних розробках, побудованих на підставі осмислення процесів утворення держави у різних районах світу (докладніше про це йдеться у розділі 2).

* Основні висновки роботи: 1) Населення межириччя середніх течій Десни і Ворскли у VIII ст. не було єдиним у соціальному і етнічному плані, відбувався процес його консолідації, ядром якого виступала степова за походженням група населення, що мешкала в основному на Битицькому городищі. 2) Названа група населення через дружину і інститут реалізації її можливостей — полюддя — підвела волинцевське суспільство до межі утворення ранньої держави. 3) Вогнища формування держави у середовищі східних слов'ян для VIII ст. (Середнє Подніпров'я, Поладожжя і ін.) мають доповнитися ще одним — на території Дніпровського Лівобережжя. Їх віддаленість і своєрідність центрів, навколо яких відбуваються ці процеси, є свідченням підготовленості слов'янського суспільства до появи держави. 4) Процес формування ранньої держави у межириччі середніх течій Десни і Ворскли виявився незавершеним. Ймовірними причинами цього є те, що носіями його виявилися не місцеві за походженням групи населення, як у Києві та Чернігові в даний період, а прийшла, а також залежністю від Хазарського каганату. Звертає на себе увагу той факт, що до цього аварями, очевидно, було знищене Зимнівське городище, пізніше загинуло Пастирське, така ж участь спіткала і Битицьке городище. Всі згадані щойно центри (Зимнє, Пастирське, Київ, Чернігів, Битиця) розташовані в широтному напрямку у лісостепу, безпосередньо поряд з більшими чи меншими степовими масивами, тобто на своєрідній вісі між степом та лісостепом, але і не далеко від Полісся. В IX ст. такою віссю стає шлях «з варяг у греки». Можливо, перетин різних за часом і напрямком вісей у Києві сприяв його трибальному розвитку та утворенню в ролі «матері городів». 5) На протязі VIII ст. вплив з боку Хазарського каганату на економіку, культуру, соціально-політичні процеси слов'ян значної частини Дніпровського Лівобережжя в цілому можна визнати позитивним, надалі він або ж зводиться нанівець, або ж стає гальмом у зазначених сферах. 6) Державотворчі тенденції брали гору над старими, родоплемінними, у середовищі слов'ян Дніпровського Лівобережжя, але цей процес протистояння затягнувся і тривав на протязі VIII—XI ст. У IX—XI ст. уособленням такого протистояння були західні і східні сіверяни. Можливо, їх розмежування започатковане ще у VIII ст., коли відбувається їх консолідація дзвілко Чернігова і Битиці. В першому випадку з'єднання західних сіверян до складу Київської держави у IX ст.⁵ привело до прискорення соціально-економічного розвитку, провідниками чого були міста-носії і продукт суспільно-політичних процесів.⁶ В другому — помічене багатьма дослідниками відставання соціально-економічного розвитку, що простежується за плануванням поселень, побутом, рівнем ремесел⁷, хоча рівень розвитку землеробства був на рівні інших регіонів лісостепу Східної Європи. Це пояснюють залежністю від Хазарського каганату і пізнішим, у порівнянні з західними регіонами Лівобережжя, включенням до складу Київської держави. Остання обставина, очевидно, відігравала більшу роль, оскільки вплив салтівської культури у середовищі населення роменської слабшає, тоді як давньоруський посилюється, хоча найвиразнішими були

власні, самобутні риси матеріальної культури.⁸ Вирівнювання соціально-економічного і соціально-політичного розвитку регіону із характерним для всієї Південної Русі відбулося вже в XI—XII ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология — К.: Наукова думка, 1992. — С. 11—12.
2. Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С. 242 — 247.
- Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — С. 16, 28—31, 35.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 17—23, 28—49.
- Седов В. В. Начало городов на Руси // Труды V международного конгресса славянской археологии. Т. I. Вып. I. Пленарные доклады. — М., 1987. — С. 12—30.
- Куза А. В. Малые города Древней Руси — М., Наука, 1989. — С. 142 — 162.
3. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... — С. 153.
4. Прицак О. Походження Русі // Хроніка 2000. — № 2. — 1992. — С. 32.
- Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. — Л.: Наука, 1985. — 192 С.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 20—23.
- Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993 р., с. Зелений Гай Сумського р-ну, Сумської обл. — Суми, 1993. — 72 С.
5. Коваленко В. П. Основные этапы развития летописных городов Чернигово-Северской земли // Труды V международного конгресса славянской археологии. Т. I. Вып. 2-а, Секция 2. Происхождение и эволюция ранне-средневекового города. — М., 1987. — С. 122—123.
6. Толочко П. П. Древний Киев — К.: Наукова думка, 1976. — С. 20.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 68—70.
7. Сухобоков О. В. Вказ. праця. — С. 153.
- Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи. — С. 63.
- Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения. — С. 233.
- Григорьев А. В. О соотношении роменской и древнерусской керамики // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв. (15—18 мая 1990 г.) — Чернигов, 1990. — С. 169—172.
8. Сухобоков О. В. Вказ. праця. — С. 57—83, 152—153.
- Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. — С. 51, 54.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні.
АИНУ — Археологические исследования на Украине.
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР.
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології Академії Наук України.
СА — Советская археология.
САИ — Свод археологических источников.

Вступ	3
1. Дискусійні питання вивчення волинцевських пам'яток	5
Хронологія	6
Походження і етнічний склад населення	9
Реконструкція етнокультурного процесу на території межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли у VIII — поч. IX ст.	12
2. Територіальна структура волинцевських пам'яток регіону.	22
3. Волинцевські пам'ятки межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли (археологічна карта)	31
Висновки	46
Ілюстрації.	51

Рис. 1. Механізм створення соціально-економічних реконструкцій (за матеріалами археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя кінця I — поч. II тис.). Схема.

Рис. 2. Карта волинцевських пам'яток межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли. Умовні позначення: А — селища, Б — городища, В — ґрунтовий могильник, Г — випадкові знахідки салтівського походження, Д — випадкові знахідки подунайського і місцевого походження. 1 — Іванів, а, 2 — Солдатське, 3 — Куданівка, 4 — Бишків, 5 — Бровкове, 6 — Піщане, 7 — Токарі, 8 — Токарі, 9 — В. Чернеччина, 10 — Битиця, 11 — Запелля, 12 — Леніське (Спаське), 13 — Нечаївка, 14 — Красне, 15 — Латишівка, 16 — Харівка, 17 — Волинцеве, 18 — Піски, 19 — Н. Вирки, 20 — Попово-Лежачі, 21 — Литвиновичі, 22 — Воргол, 23 — Кочерги, 24 — Рудневе, 25 — Веселе, 26 — Глухів, 27 — Фотовик, 28 — Товстодубове, 29 — Дехтирівка (ур. Стрілиця), 30 — Ціликів Горб, 31 — Деркачівка, 32 — Малі Будки, 33 — Беседівка, 34 — Ракова Січ, 35 — Яхники, 36 — Піски, 37 — Васильки, 38 — Плишівець. №№ 2-12, 15, 17, 19-26, 28, 38 — пам'ятки регіону, обстежені автором, №№ 13, 22 — віднесені до волинцевських на підставі вивчення колекцій і звітної документації; №№ 1, 14, 16, 18, 27, 29, 30-37 — віднесені до волинцевських на підставі публікацій та звітної документації; №№ 13, 35 віднесені до волинцевських умовно.

Рис. 3. Карта пам'яток другої половини VII — сер. XI ст. басейну р. Ворскли. 1 — Рябівка, 2 — Ніцаха, 3 — Солдатське, 4 — Березівка (місце робіт В. Ю. Данилевича), 5 — Іванівка.

Рис. 4. А — Карта пам'яток VIII—X ст. басейну р. Псел, 1 — Куданівка, 2 — Новотроїцьке. Б — Карта пам'яток VIII — сер. XI ст. басейну р. Сейм (околиці Путивля). 1 — Путивль, ур. Микільська Гірка, 2 — Путивль, ур. Городок, 3 — Путивль, ур. Коптева Гора, 4 — Латишівка, 5 — Латишівка (місцезнаходження), 6 — Харівка.

Рис. 5. Карта пам'яток VIII—XI ст. басейну р. Псел (околиці Сум). 1 — Битиця (волинцевський комплекс), 2 — Битиця (роменський комплекс), 3 — Велика Чернеччина, 4 — Зелений Гай, 5 — Піщане, 6 — Токарі.

Рис. 6. Токарі. План селища.

Рис. 7. Токарі. План розкопу.

Рис. 8. Токарі. Ліпна кераміка й індивідуальні знахідки з селища. (уламок серпа і точильний брусок).

Рис. 9. Токарі. Гончарна волинцевська кераміка з розкопу.

Рис. 10. Токарі. Гончарний волинцевський горщик із заповнення житла.

Рис. 11. Токарі. Гончарна салтівська кераміка з розкопу.

Рис. 12. Карта пам'яток VIII—XI ст. басейну р. Псел. 1 — Горналь, 2 — Запелля, 3 — Велика Рибиця, 4 — Могриця.

Рис. 13. Записілля. План селища (за А. М. Обломським).

Рис. 14. Записілля. План розкопу.

Рис. 15. Записілля. Кераміка із заповнення печі і житла.

Рис. 16. Карта пам'яток VIII—XI ст. басейну р. Сейм. 1 — Волинцєве (ур. Курган), 2 — Волинцєве (ур. Стан), 3 — Нові Вирки.

Рис. 17. Карта пам'яток VIII—XI ст. середньої течії р. Клевень. 1 — Щербинівка (Дорошівка), 2 — Волокитине, 3 — Кочерги.

Рис. 18. Карта пам'яток VIII—XI ст. середньої і нижньої течій р. Клевень. А 1 — Веселе (Погаричі), 2 — Ховзівка, Б 1 — Воргол, 2 — Литвиновичі (роменське городище), 3 — Литвиновичі (волинцєвське селище).

Рис. 19. Веселе. План селища (за А. М. Обломським).

Рис. 20. Веселе. План розкопу.

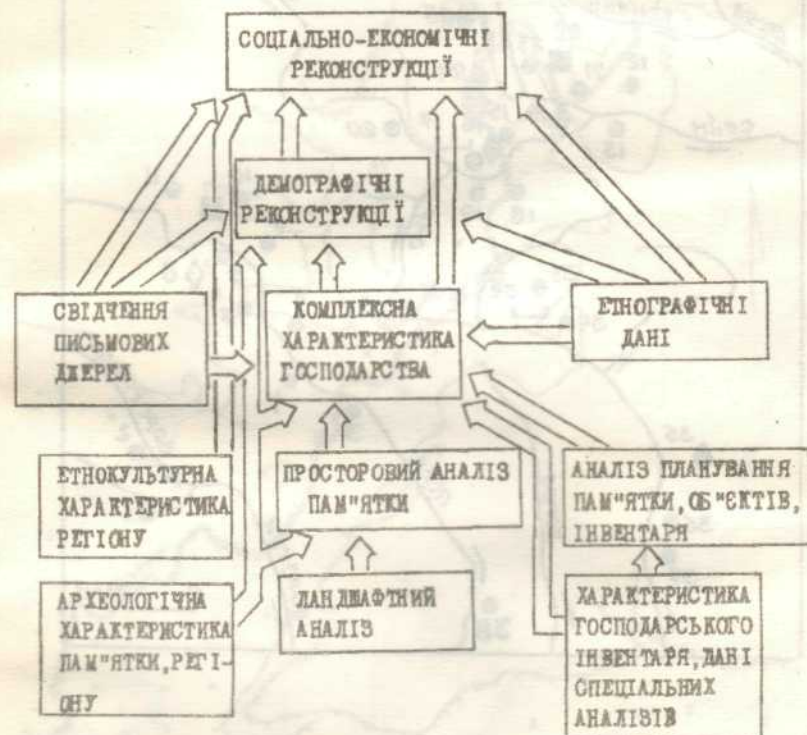
Рис. 21. Веселе. Кераміка із завалу печі. № 1, 6 — повторно перепалений.

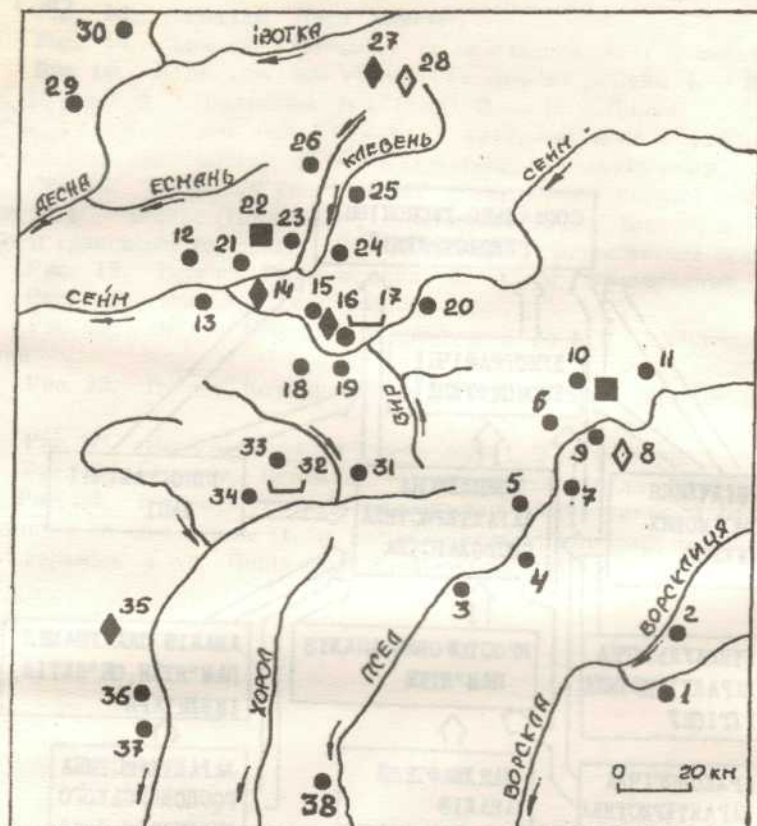
Рис. 22. Веселе. Кераміка із завалу печі. № 7 — повторно перепалений.

Рис. 23. Веселе. Кераміка з печі. №№ 1, 2 — повторно перепалені.

Рис. 24. Веселе. Кераміка із заповнення житла № 1.

Рис. 25. Кераміка із верхнього шару заповнення житла № 2 і культурного шару селища Веселе (1, 3), пряжка з культурного шару селища Веселе (2), кераміка з ур. Попів Вир с. Нечаївка (4).

- А
- Б
- └ В
- ◇ Г
- ◆ Д

Рис. 2

Рис. 3

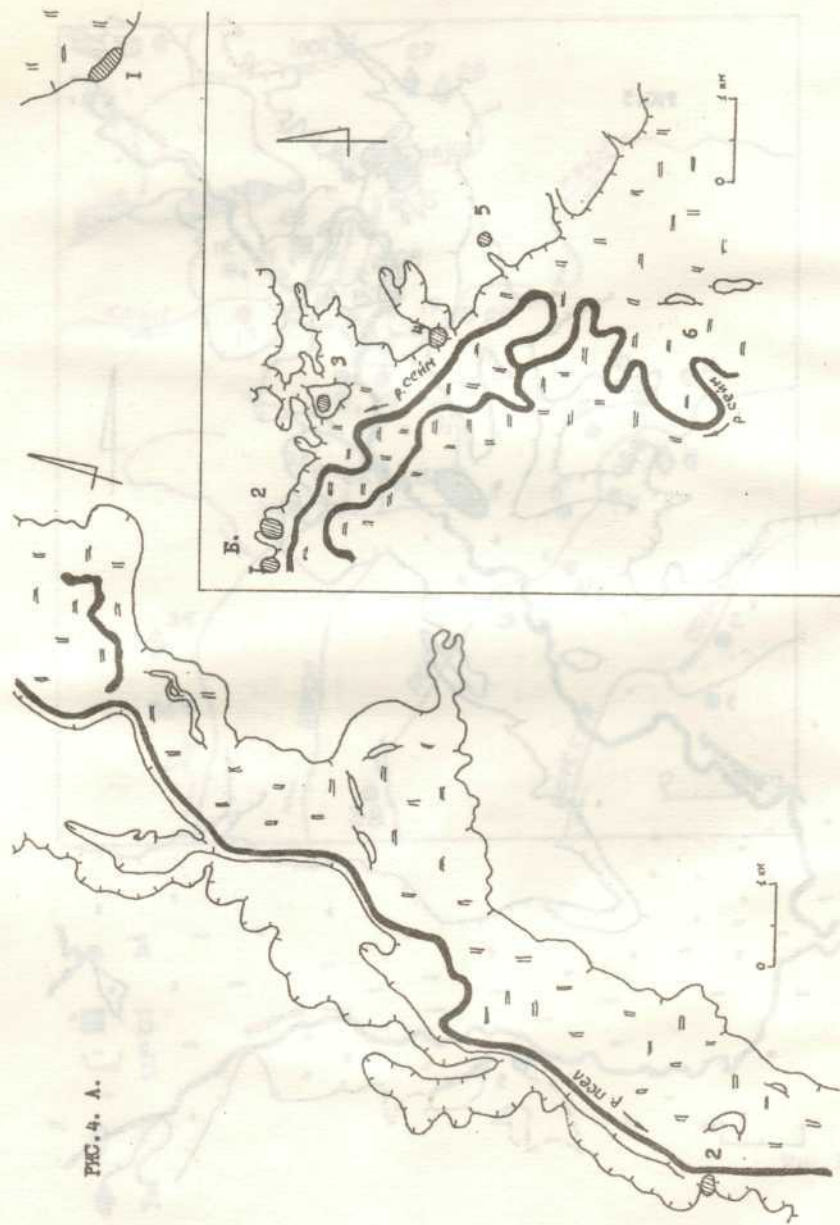

Рис. 6

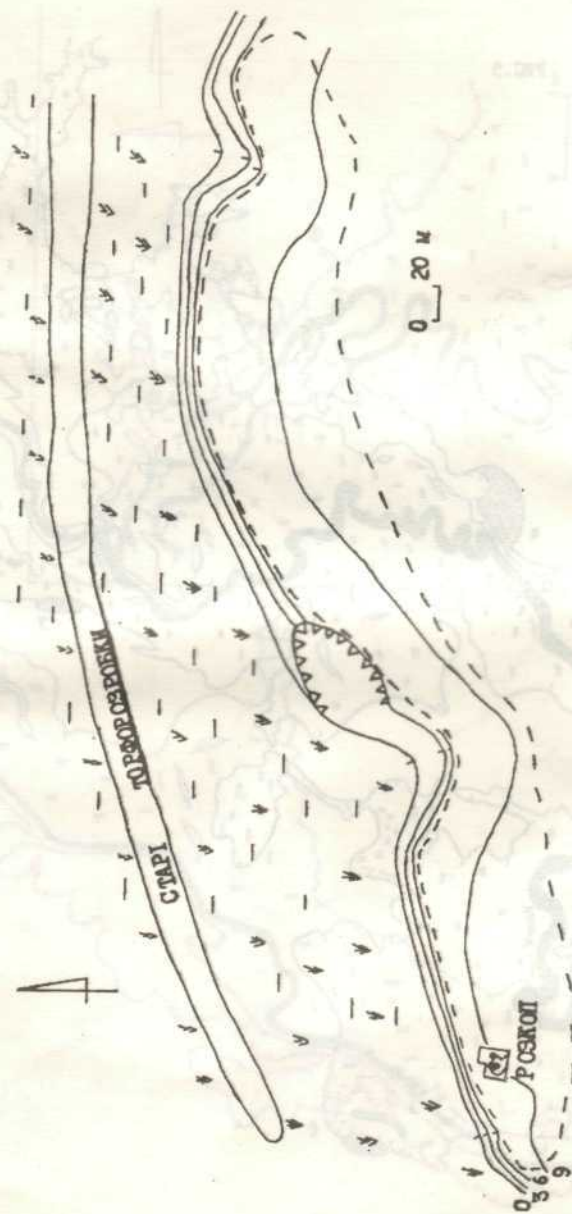
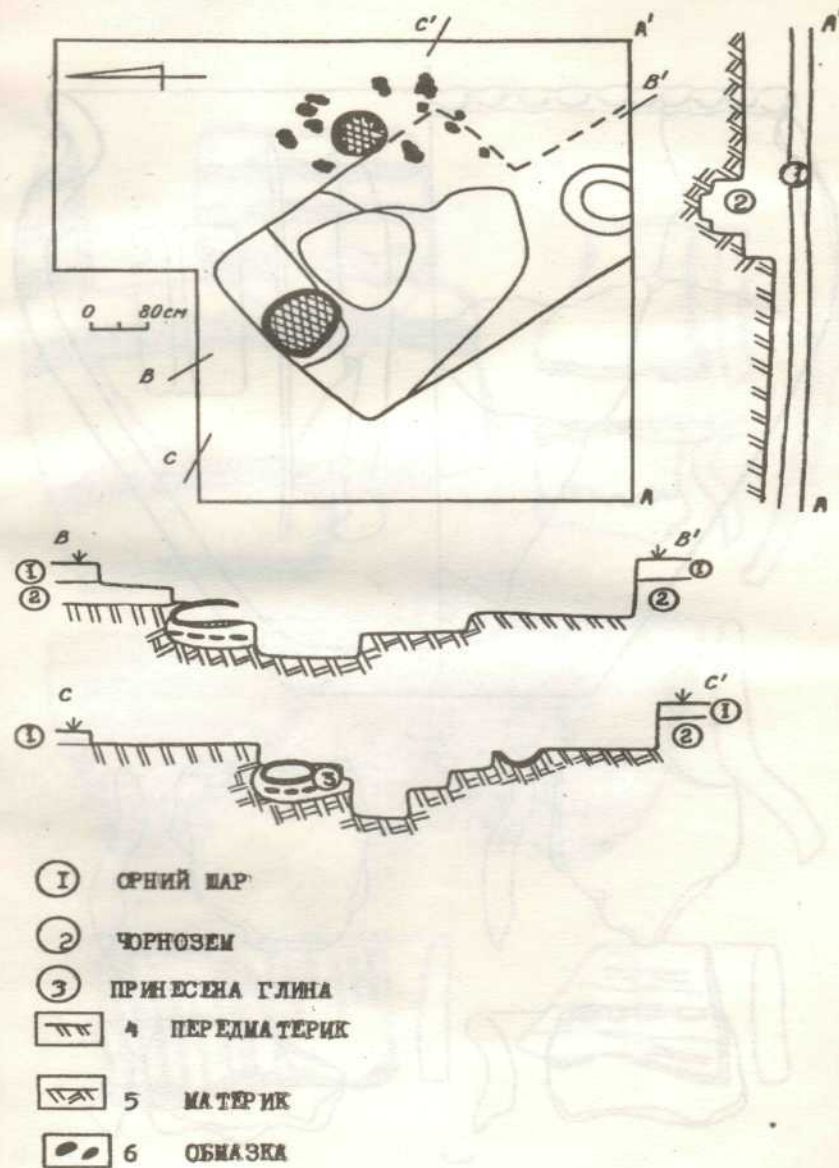

Рис. 7

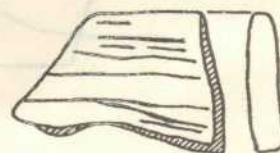
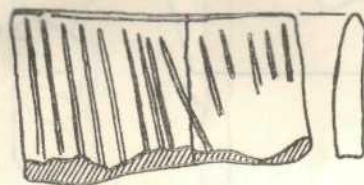
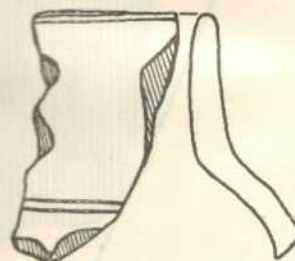
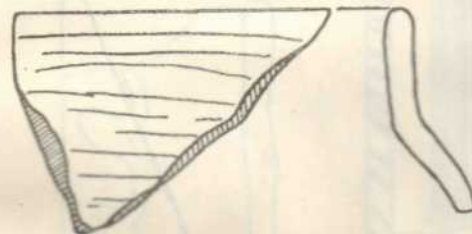
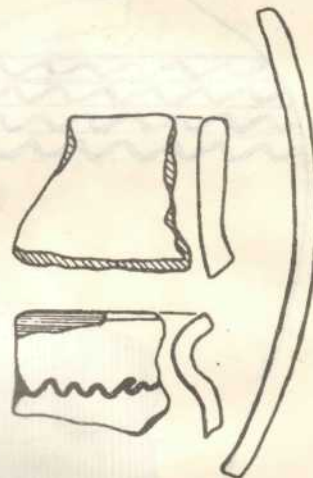
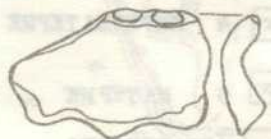
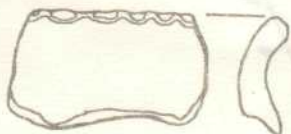
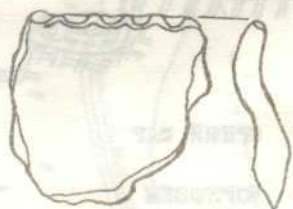
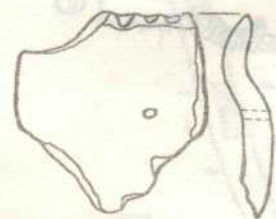
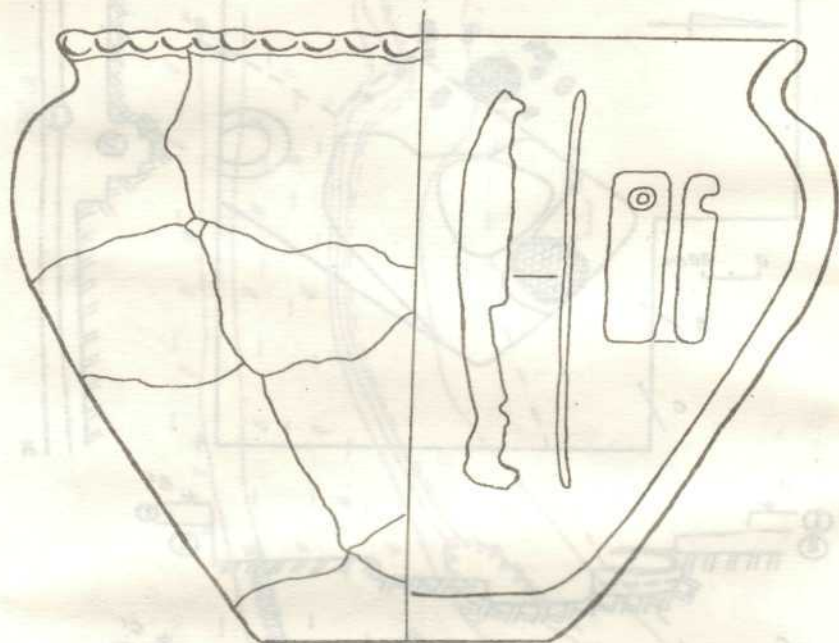

Рис. 10

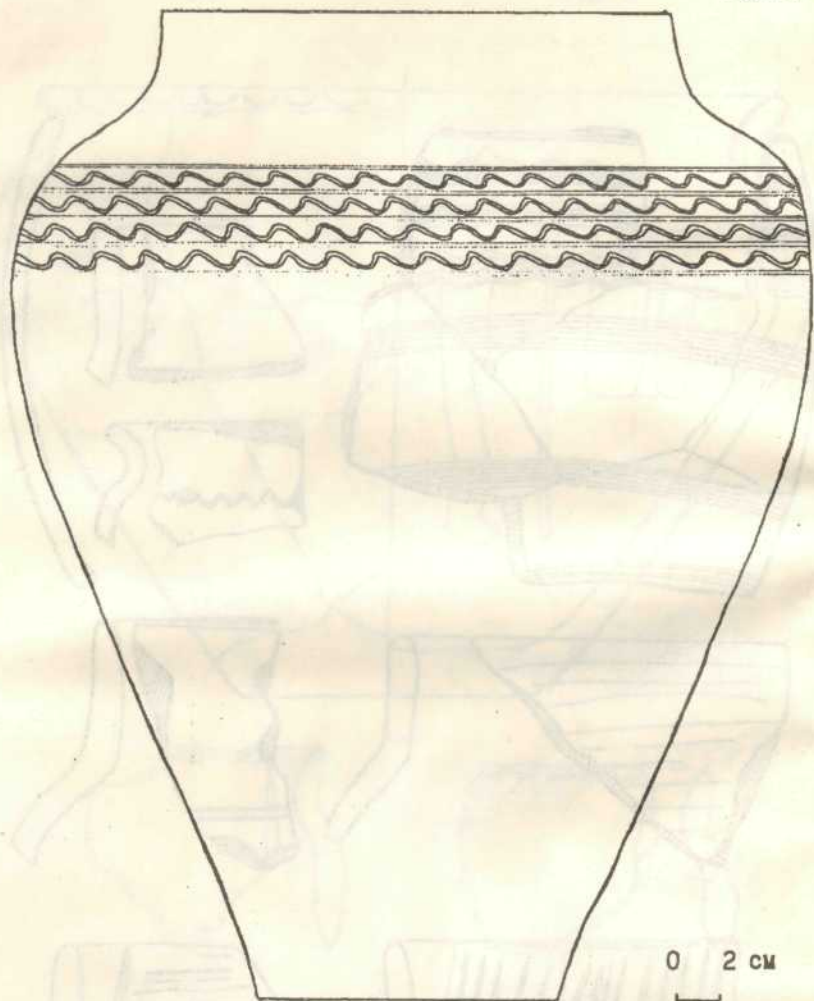

Рис. 11

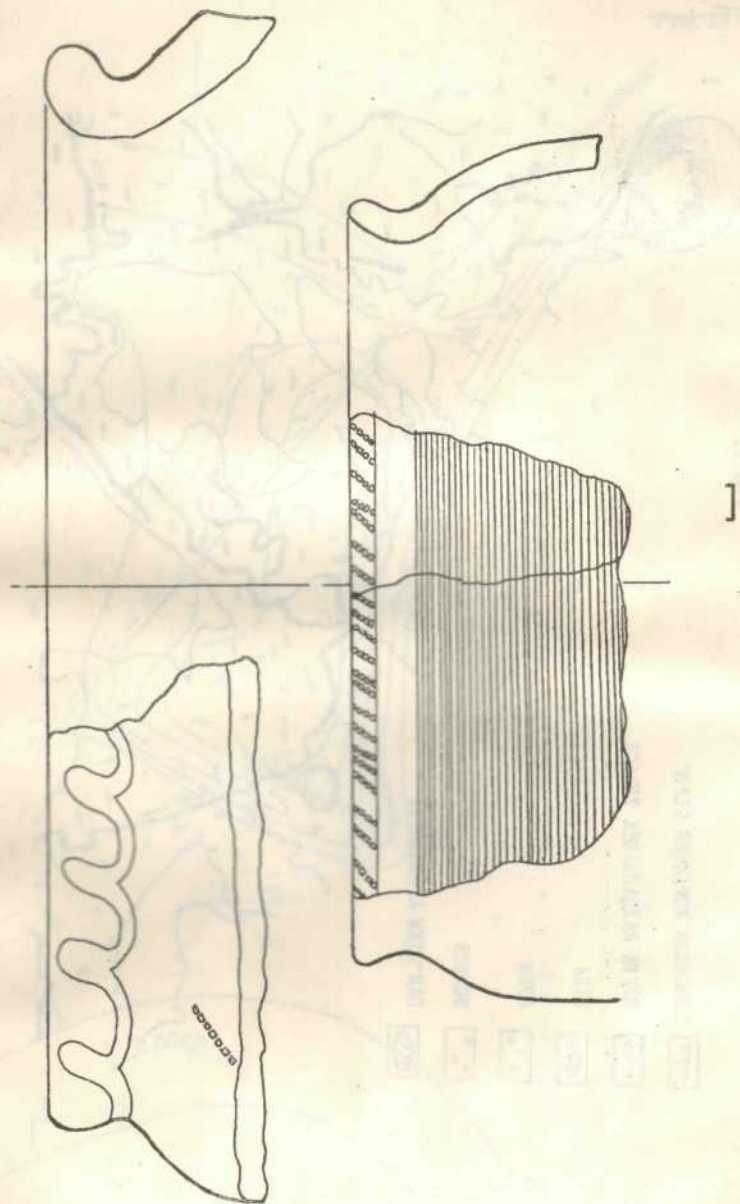

Рис. 12

- ВИСОКИЙ КОРИННИЙ БЕРЕГ
- ПЕРША НАХВАЩАНА ТЕРАСА
- РІКА
- ЛУКИ
- БОЛОТА
- ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

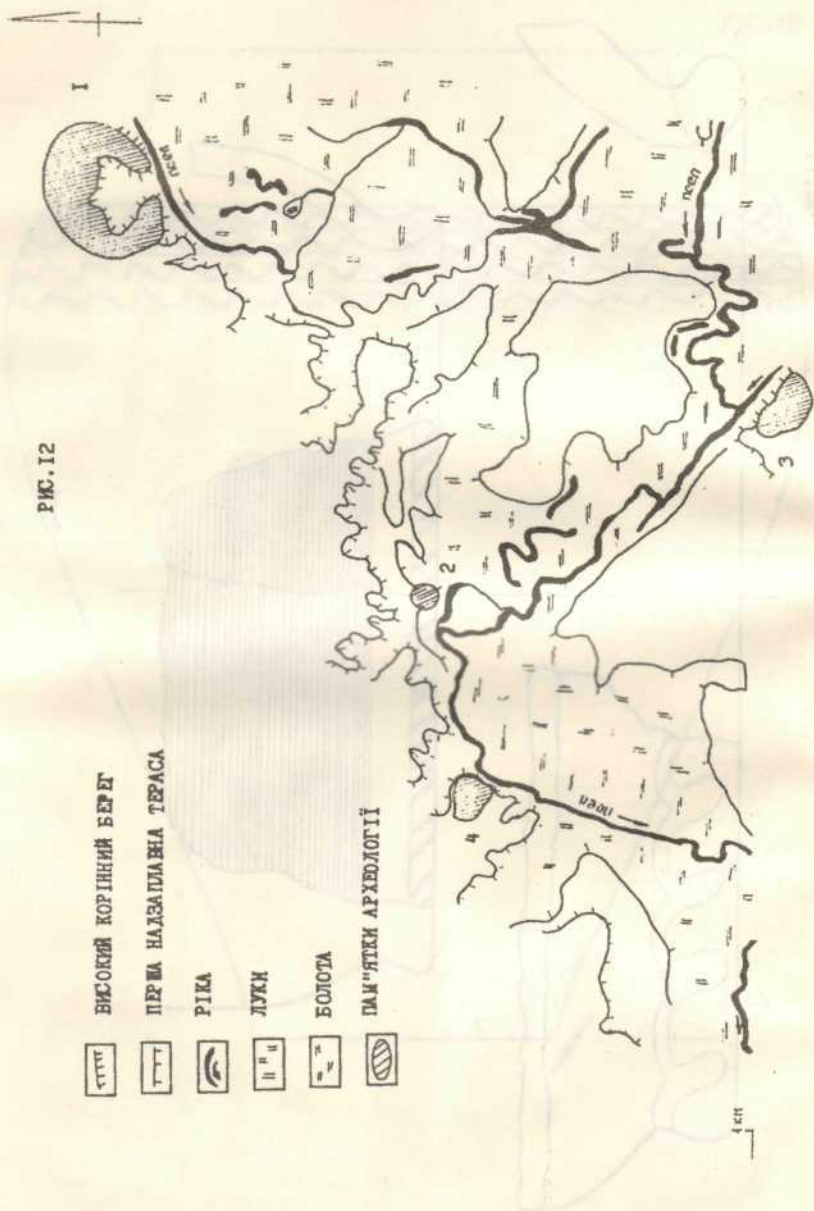

Рис. 13

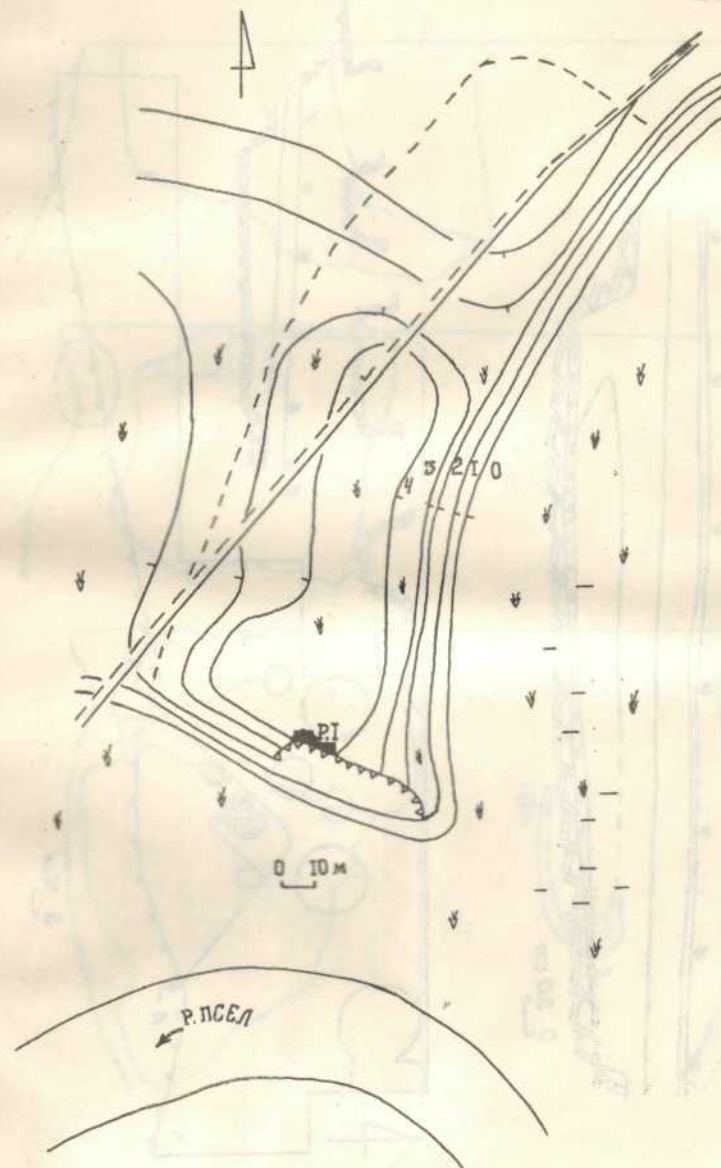

Рис. 14

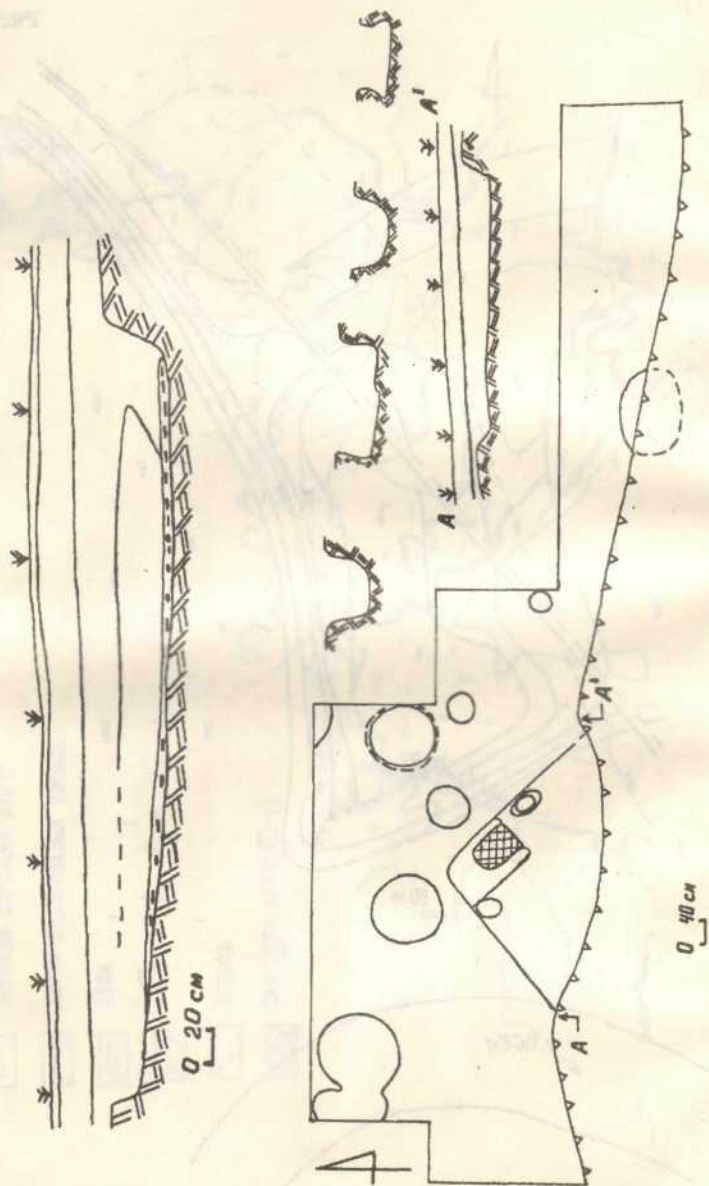
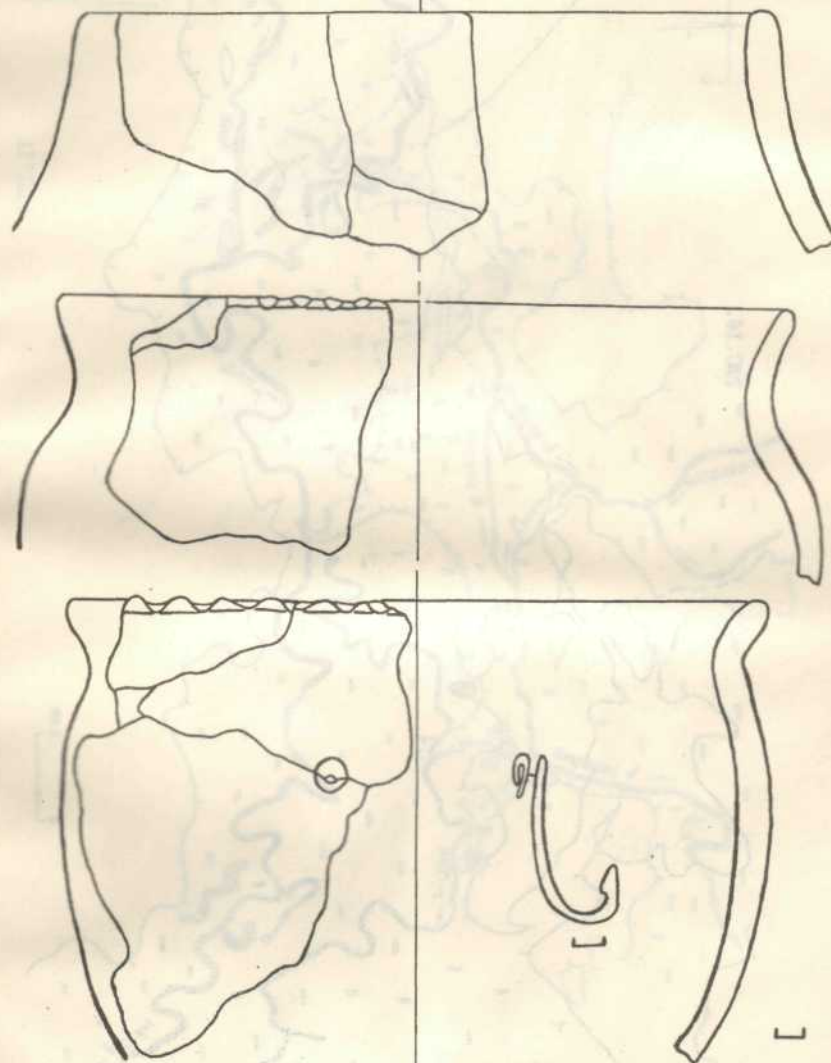

Рис. 15

РЖ. 16.

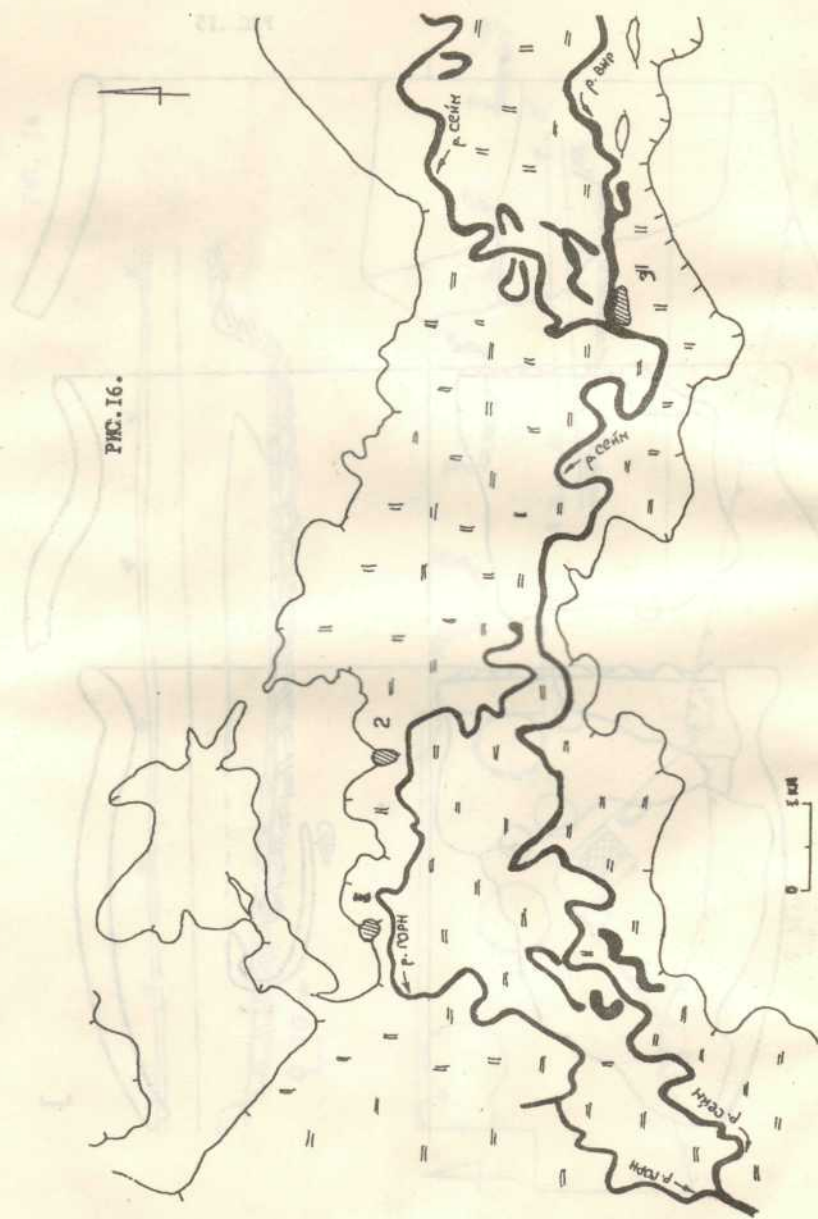

Рис. 17

Рис. 18.А

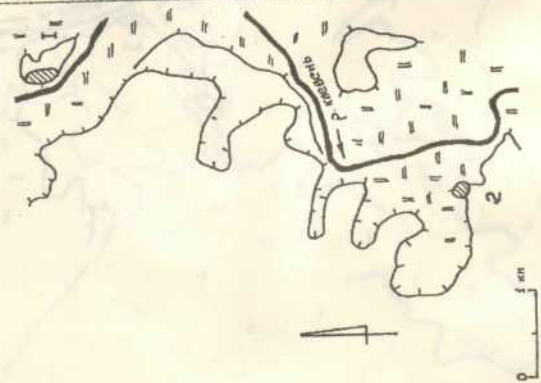

Рис. 18.Б

Рис. 19

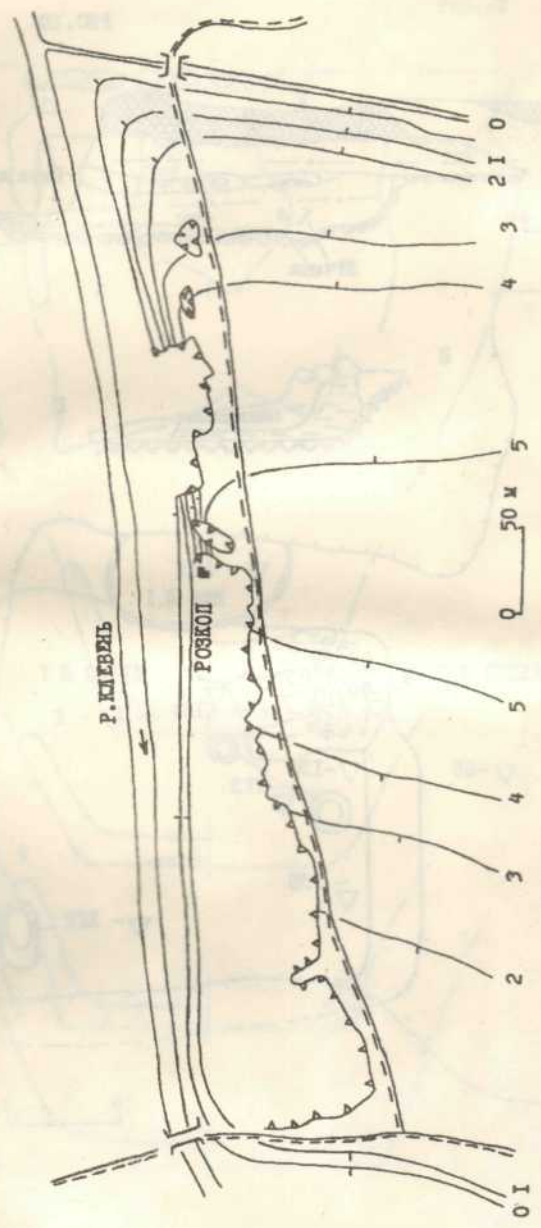

РИС. 20

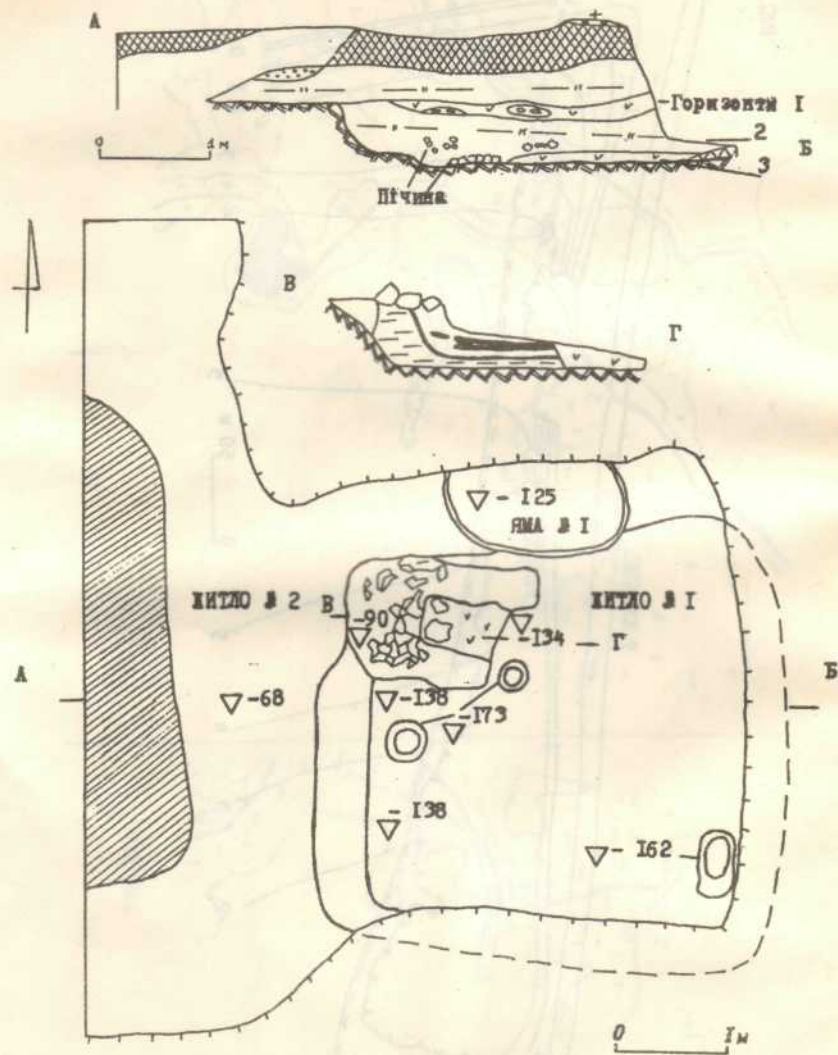

РИС. 21

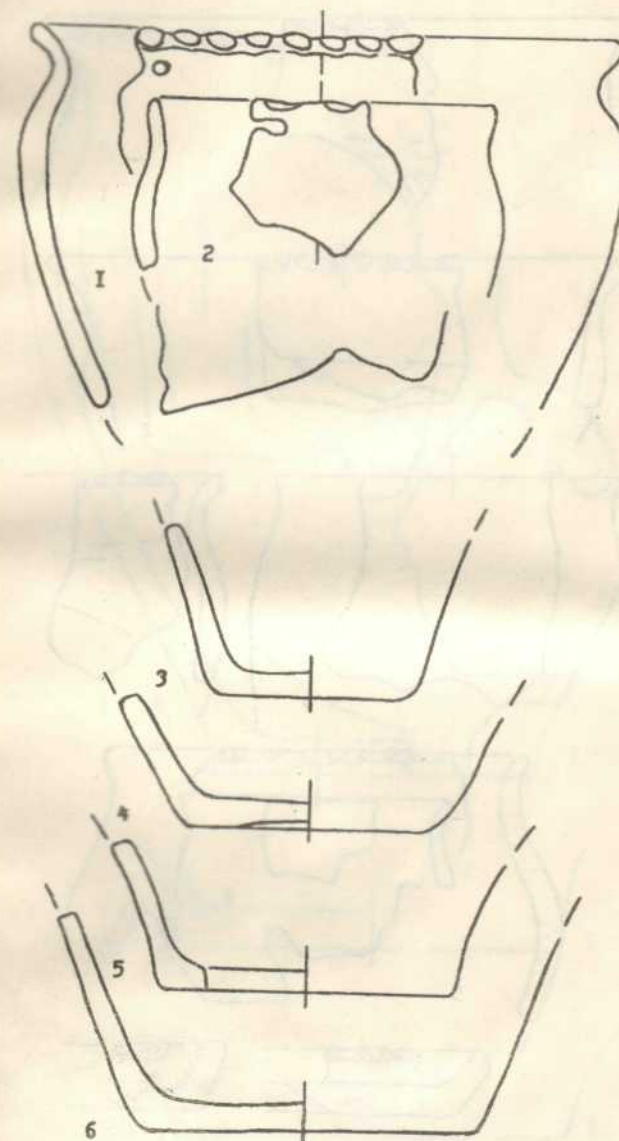

Рис. 22

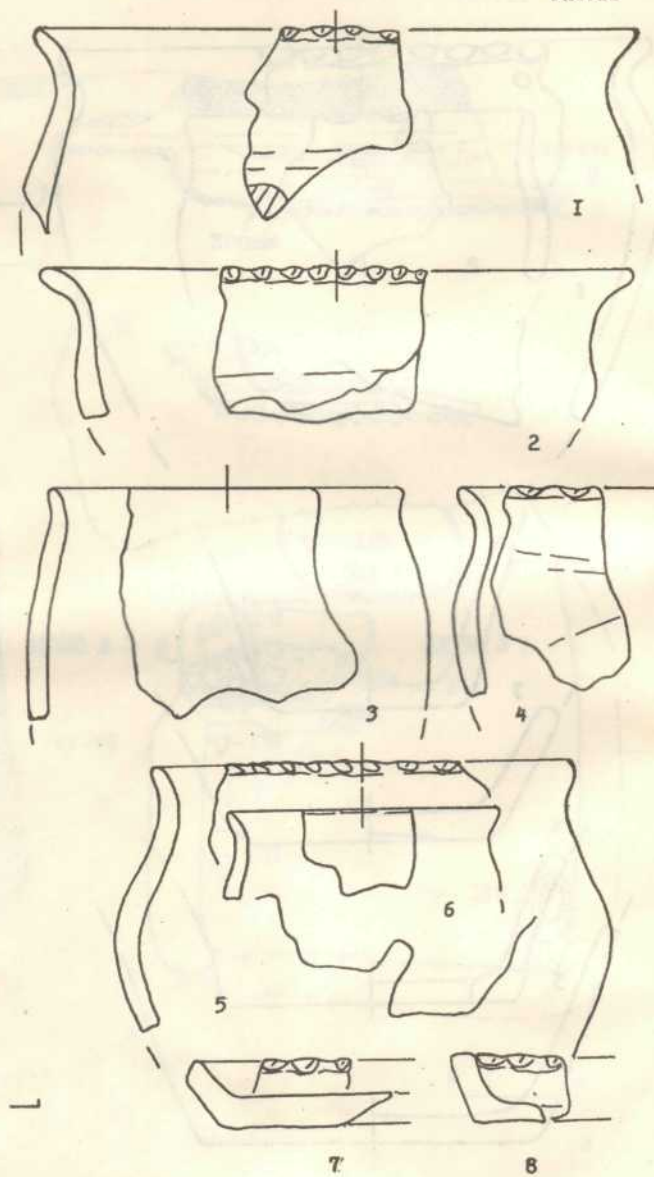

Рис. 23

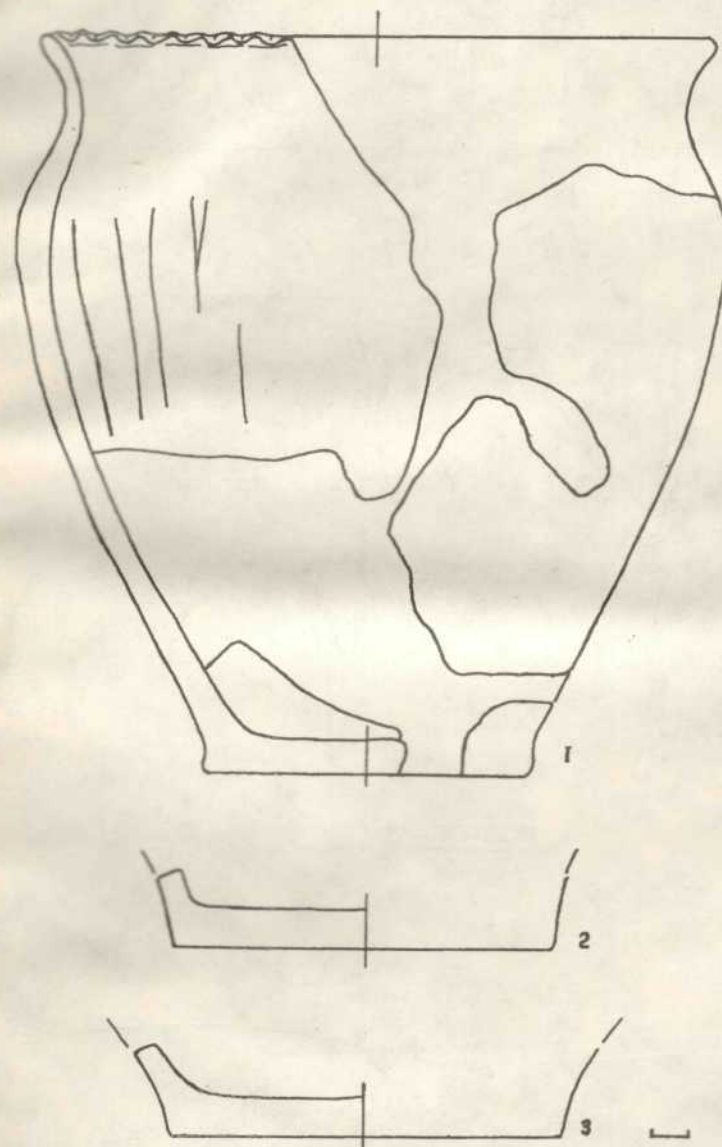

Рис. 24

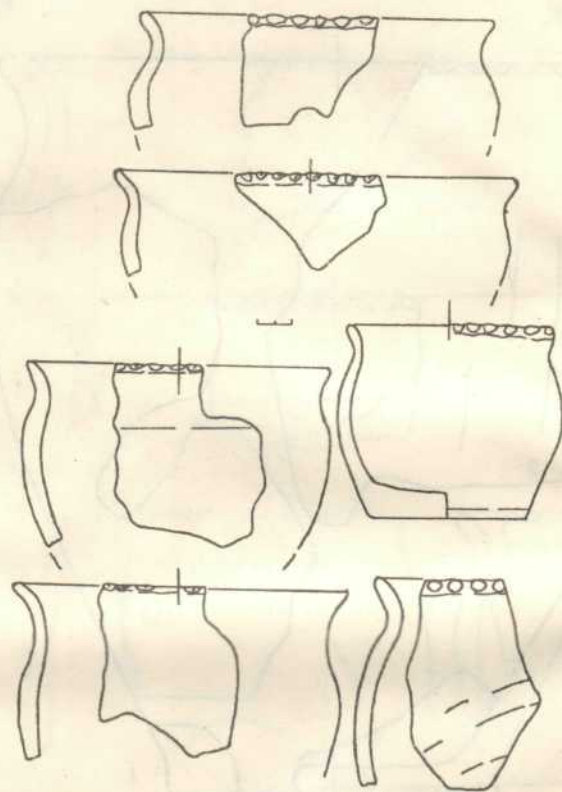

Рис. 25

